
Ebu'l-Berekat El-Bağdadi Metafiziği

İBRAHİM HALİL ÜÇER

Özet: Bu makalede XII. Asır filozoflarından Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî felsefesinin metafiziği ilgilendiren konuları ele alınmaya çalışılmış ve bu çerçevede onun varlık, varlığın taksimi, ilk illet, hudus, zaman, hareket ve sudur gibi konulardaki görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu konular çerçevesinde Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî özellikle ilk hareket ettirici, sudur, zaman ve hareket gibi konulara İbn Sina'ya ve Meşşâî felsefeye eleştiriler yöneltmektedir. Bağdâdî metafiziği'nin, bu eleştiriler bağlamı da göz önünde bulundurulduğunda; es-Sâvî, Beyhakî, Nasîruddîn et-Tûsî, Fahreddin er-Râzî ve İbn Teymiyye gibi kendisinden sonraki düşünürleri doğrudan veya dolaylı olarak etkilediği görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Bağdâdî, İbn Sina, Meşşâî felsefesi, metafizik, 12. asır İslam felsefesi

Abstract: In this article, subjects of metaphysics of Ebu'l-Berekat el-Bagdadi's philosophy who is one of the 12th century philosophers are discussed and at this framework Bağdadi's thoughts on the issue of procuring cause, rigination, time, action and emanation are brought up. At the framework of these issues, Bağdadi criticises İbn Sina and Meşşai philosophy. Metaphysics of Bağdadi has direct or indirect impact on the following thinkers as es-Savi, Beyhaki, Nasiruddin et-Tusi, Fahreddin er-Razi ve İbn Teymiyye through taking into account the critiques.

Keywords: Bagdadi, İbn Sina, philosophy of Messai, Metaphysics, Islamic Philosophy of 12th

Atıf®: Üçer, İbrahim Halil, "Ebu'l-Berekat El-Bağdadi Metafiziği", *İLEM Yıllık*, yıl 3, sayı 3, 2008, ss. 117-132

Tam adı, Evhadu'z-Zaman¹ Ebu'l-Berekat Hibetullah b. Melka el-Bağdadi el-Beledi² olan filozof hicri beşinci yılın ikinci yarısında Beled'de (Yukarı Musul)³ Yahudi bir ailenin çocuğu olarak⁴ doğdu. Her ne kadar doğum tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değilssek de biyografi yazarları İbnu'l-Kıfti ve Beyhaki'den öğrendiğimiz bazı tarihler bu konuda bize yardımcı olabilmektedir. Buna göre Beyhaki onun doksan yıl yaşadığı ve 547/1152'de öldüğü bilgisini verir. Bu tarihten yola çıkarak filozofun 460/1068'de doğduğu bilgisini elde edebiliriz.⁵ Ne var ki İbn Ebi Useybia, doğum tarihi olarak bir on yıl sonrasına yani 470/1078'e işaret etmektedir.⁶ İki müellif arasındaki ihtilaf vefat tarihi hususunda da sürmektedir. Beyhaki 547/1152 tarihini tercih ederken Useybia 560/1165 tarihini seçmektedir.

Filozofumuz her ne kadar Beled'de doğmuş olsa da ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş ve ömrünün sonlarına doğru, tabakat müelliflerinden öğrendiğimiz çeşitli sebepler dolayısıyla, ihtida etmiştir.⁷

Ebu'l-Berekat yaşamı boyunca başta Selçuklu hanedanından olmak üzere birçok vezir ve sultanın yanında bulundu. Adududdevle Feramerz b. Ali b. Feramerz örneğinde olduğu gibi bazı yöneticiler onu himayesine alıp desteklemiş ve İbn Sina merkezli olarak daha çok Meşşailere yönelik eleştirilerini savunmuşlardır.⁸

Ebu'l-Berekat, aslında bir tabiptir. Bununla birlikte o felsefe alanında da oldukça yetkin bir kişiliğe sahiptir. Bunu eserleri vasıtasıyla kavrayabildiğimiz kadar, hakkında söylenenlerden de çıkartabilmekteyiz. Örneğin Beyhaki onun Aristo'nun mer-tebesine ulaşmış olduğunu söylemekte iken İbnu'l-Kıfti filozofun muhalled eseri el-Mu'teberden kendi zamanında yazılmış en iyi kitap olduğunu söyleyerek bahsetmekte ve filozoftan övgülerini esirgememektedir.⁹

Yukarıda da değinildiği gibi Ebu'l-Berekatın en önemli eseri Mantık, İlmü'n-Nefs ve Mabadettabia bölümlerinden oluşan el-Mu'teberdir. İbnu'l-Kıfti bu eser hakkında "Mütekaddimin ve Müteahhirin'in fikirlerine vukufiyet kesb edip onları değerlendirdikten sonra el-Mu'teber adlı bir eser yazmıştır"¹⁰ demektedir. Hem bu ifadelerden ve hem de eserin adından anlaşıldığı gibi, Ebu'l-Berekat kendi teemmül ve tefekkürlerini

1 Beyhakî, *Tetimmetu Sivâni'l-Hikme*, nşr: Muhammed Şefî, Lahor 1351, s: 150

2 İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, Beyrut trs, s: 343

3 İbn Ebî Useybia, *a.g.e.*, s: 343

4 İbnu'l-Kıftî, *İhbâru'l-Hukemâ*, Kahire 1326, s: 224

5 Beyhakî, *a.g.e.*, s: 151

6 İbn Ebî Useybia, *a.g.e.*, a.y

7 Beyhakî, *a.g.e.*, s: 152, İbnu'l-Kıftî, *a.g.e.*, s: 225-226

8 W. Madelung, *Abu'l-Barakat al-Baghdâdî*, Enc. Ir., London 1983, I/266; krş: İbnu'l-Kıftî, *a.g.e.*, s: 225

9 Beyhakî, *a.g.e.*, s: 150; İbnu'l-Kıftî, *a.g.e.*, s: 224. Müellifin hayatı ve eseriyle ilgili daha geniş bir değerlendirme için bkz: Şerafettin Yaltkaya, *İlâhiyat*, İstanbul 1932, s: 1-10

10 İbnu'l-Kıftî, *a.g.e.*, s: 224

önceki filozoflarla karşılaştırmak ve buradan yola çıkarak sistemli bir değerlendirilmede bulunmak için bu kitabı telif etmiştir. Mu'teber'in terkihi daha çok eş-Şifaya benzemekle birlikte, Bağdadi birçok yerde İbn Sina'yı eleştirmekten geri durmaz. Bu eleştirileriyle filozof, Meşşai geleneğe karşı bir tavır içinde bulunmakta ve daha çok Platoncu geleneğe yakınlaşmaktadır. Çağdaş dönemde Ebu'l-Berekat üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan M. Ali Ebu Reyân onu, Meşşailik ile İshrakilik arasında bir yerde değerlendirebileceğimize işaret etmektedir.¹¹

Tıpkı selefi Ebubekr er-Razi gibi¹² Bağdadi de, tamamiyle olmasa da, Aristocu geleneğin karşısında bulunmakta ve metot olarak istidlali bilgiden ziyade evveli (apriori) bilgiye güvenmekte, bilgilerimizin bu evveliler/bedihiler üzerine temellendiğini savunmaktadır.¹³ Onun düşüncesi İbn Sina'ya eleştirileri itibarıyla yer yer kelama yaklaşırsa ve bazı müellifler bu eleştirilerin Eşari kelamı kaynaklı olduğunu söylese de¹⁴ onun felsefesinin kelim ilmi çerçevesinde geliştiğini söylemek mümkün değildir.¹⁵ Filozofun bahis konusu olan İbn Sina eleştirileri genel olarak sudur, sıfatlar, nefsin kuvveleri, kudret v.b gibi konular çerçevesinde şekillenir.

Aşağıda el-Mu'teber'in Metafizik kısmı bir bütün olarak sistemli bir biçimde ele alınacağı için filozofun konuyla ilgili görüşlerinin ortaya konulmasını ileriki satırlara havale ediyor ve son olarak kısaca Bağdadi'nin etkilerini ve önemli eserlerinin bir listesini bahis konusu etmeyi uygun buluyoruz.

Her ne kadar Bağdadi ardında bir ekol bırakmamış olsa da kendisinden sonra gelen filozoflara büyük etkilerde bulunmuştur. Örneğin çağdaşı olan Ömer b. Sahlan es-Savi onun İbn Sina eleştirisini cevaplamak üzere bir reddiye kaleme almıştır. Buna benzer bir reddiye de sonraki dönemlerde Zahiruddin Beyhaki ve Nasiruddin Tusi tarafından telif edilmiş olmakla birlikte Muteberde yer alan bazı fikirler Fahreddin er-Razi tarafından da savunulmuş ve geliştirilmiştir. Felsefe ve mantığa karşı geliştirdiği olumsuz tavırla tanınan İbn Teymiye de Bağdadi'den yer yer alıntılarda bulunmuş, onun Meşşailere yönelttiği eleştirilere işaret ederek bunların doğruluğuna vurgu yapmıştır.¹⁶

Eserlerinden en önemlilerini; Muteber, Risale fi'l-Akl, Risale fi'l-Kaza ve'l-Kader, Kitabu'n-Nefs, Risale fi Sebebi Zuhuri'l-Kevakib Leylen ve Neharen isimli kitapları oluşturur.¹⁷

11 Muhammed Ali Ebû Reyân, *Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî*, Mevsûatu Hadârati'l-İslamiyye, Amman 1992, s: 42

12 Ilias Fernini, *A Bibliography of Scholars in Medieval Islam*, B.A.E 1959, s: 35

13 Shlomo Pines, *Abu'l-Barakat*, E.I., Leiden 1960, I/112

14 Muhammed Ali Ebû Reyân, *Nakdu Ebi'l-Berekât el-Bağdâdî li-İbni Sina*, Mec. Küll. Cam. İsknd, İskenderiye 1958, III/45

15 Shlomo Pines, *Studies in Ebu'l-Barakât al-Bağdâdî's Poetics and Metaphysics*, Scripta Hierosolymitana, Jerusalem 1960, VI/135-139

16 W. Madelung, a.g.e, s: 268

17 Mustafa Çağrıncı, *Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî*, TDVİA, İstanbul 1994, X/308

Bağdadi ile ilgili olarak oldukça kısa bir biçimde verdiğimiz bu bilgilerden sonra el-Mu'teber'den yola çıkarak onun Metafizik sahasındaki görüşlerini ele almaya çalışacağız ki aşağıdaki satırların mevzuunu da bir bütün olarak el-Muteber'in Metafizik bölümü oluşturacak.

1. Metafiziğin Mevzuu, Metalibi ve İştimali

Bağdadi'ye göre esasta bütün ilimler mevcudu bahis konusu ederler. Muhtelif cihet-i vahdeler (mevzular) ihdas olunmak suretiyle mevcuda ilişkin ilmin farklı ilimlere tasnif ve tefriki daha çok pedagojik bir zarurettten kaynaklanmaktadır. Evvela mevcud, muayyen haysiyetlerden yola çıkılmak suretiyle konu edinilmekte ve talimde, tedrici olarak, herhangi bir haysiyet kaydından azade *min haysu hiye hiye* (varlık olmak bakımından varlık) ele alınmaya yönelik bir süreç dahilinde ilerlenmektedir. Buna göre mahsusatdan ma'kulata doğru giden talim süreci 'tenbih' ve 'temrin' ma'kulatdan mahsusata doğru giden talim süreci ise burhanlar vasıtasıyla gerçekleştirilen 'hakiki talim'dir.¹⁸

Filozofun varlığın bilgisine ilişkin bu kavrayışı onu ilimleri bir bütün olarak 'vücut' ile irtibatlandırmaya götürmüş ve böylece 'el-ulumu'l-vücutiyye' kavramını karşımıza çıkarmıştır. Buna göre vücuti ilimler bir alt tasnif olarak pratik ve teorik olmak üzere ikiye ayrılırlar. Teorik ilimler de kendi aralarında hiss, zihin ve akıl ilimleri olarak yeniden tasnif olunur. Zihni ilimler harici varlıklarla irtibatlarının bulunup bulunmaması bakımından saf ve saf olmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Harici varlıklar ve tecrübeyle irtibatlı bulunanlar saf olmayan, bulunmayanlar ise saf olanlar şeklinde değerlendirilir. Bu ayrımaya göre Astronomi zihni olup saf olmayan ve dolayısıyla nisbi bir zaruret taşıyan ilimdir. Matematik ve Mantık ise doğrudan tecrübe ile irtibatları bulunmadığı ve zihni suretlerle iş gördükleri için Astronomiye göre saftırlar ve bundan dolayı nisbi olmayan bir zaruret taşırlar. Hiss ilimleri Tabiiyyat'ı içermekte olup basit ve eksiktirler. Akli ilimler ise mürekkep ve tam olup ilkeler bilimi olarak metafiziğe karşılık gelirler.¹⁹

Ebu'l-Berekat metafiziğin mevzuunu, bütün haysiyet kayıtlarından tecrid edilmiş bir biçimde 'varlık olarak varlık' şeklinde ifade etmektedir. Mevzuu itibariyle mutlak varlığı ele alan bu ilim, metalibinde giderek hususiyet kazanmak suretiyle cüzi ilimlerin ilkeleri meselesine intihâ eder. Buna göre diğer bütün ilimlerin tahsili, ilkeler itibariyle, evveleminde bu ilmin tahsiline mütevakkıftır.²⁰

18 Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Mu'teber*, nşr: Şerafeddin Yaltkaya ve Söleyman en-Nedvî, Haydarabad 1358, III/4-5 (Bundan sonra M. III/...)

19 M. I/225-226. Hilmi Ziya Ülken, Ebu'l-Berekât'ın akli ilimlerin diğer ilimlere nazaran daha çok nisbi ve daha az kesin olduğuna işaret ettiğini belirterek onun bu görüşünü Hans Reichenbach'ın *Probabilisme epistemologique* görüşüyle karşılaştırmaktadır. Bkz: H. Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, İstanbul 2004, s: 200

20 M. III/3-4

Mevzuu itibariyle bu şekilde tanımlanan ilim, filozofumuz tarafından bir de gayesi ve faidesi itibariyle değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır. Bu çerçevede Bağdadi 'hayr'ı, izafi ve mutlak olarak ikiye ayırır. Muzaflarından tecrid edilmiş hayr, hayr-ı mutlaktır. Şerr ise nisbet ve izafetsiz tasavvur edilemez. Çünkü şerr-i mutlak adem olup buna mukabil hayr-ı mutlak ise vücuddur. Bununla birlikte bu hayr, vücudun iştimali dahilinde bulunan cüziyyatın hepsine aynı derecede paylaştırılmış olmayıp buna binaen vücud da hayr-ı mutlak olarak cüziyyatının tamamında aynı derecede bulunmamak bakımından külli-yi müşekkektir. Yani vacib ve bi-zatihi vacib, hayr manasına mümkün ve bi-gayrihi vacibden daha layıktır. Metafizik bi-zatihi vacibu'l-vücuda dair bir marifet kazandırır. İnsan, kemaline ancak bu hayr-ı a'layı marifetle tahakkuk edecek saadeti tahsil etmek suretiyle ulaşabilir ki işte metafiziğin, ilmi- ilahinin gaye ve faidesi de bu noktada açığa çıkar.²¹

Metafiziğin mevzuuna raci olan meselelerinin sınırlarını, filozof, varlığa ilişkin zihni ve aynı ayrımlarından yola çıkarak mütalaa etmekte ve bu çerçevede malumatın vücud-i zihni'ye has olan birtakım zihni sıfat ve hallerinden bahsetmektedir. Ona göre bu zihni sıfat ve hallerin mevcudata nisbeti a'yanda tahakkuk eder. Örneğin külli mefhumu hem a'yandaki mevcudlardan birçoğuna ve hem de onların zihinde tasavvur edilen suretlerine sıfat olur.

Aristo mevcudat ve mevcudatın bu zihni vasıflarını tedkik etmek suretiyle Kategoriler kitabında bunları on kadar nihai cinse (ecnas-ı aliye) taksim etmiştir. Biri cevher diğerleri araz olan bu on cins hakkında söylenebilecek şeyler külli bir vasfa sahiptir. Dolayısıyla kategorilere taalluk edecek ilmin de mevcudatın hepsine şamil olan umumi ve külli bir ilim olması gerekmektedir ki işte bu ilim, ilm-i külli olarak da adlandırılan, metafiziktir.

Ebu'l-Berekatel-Bağdadi'nin de yeniden gösterdiği gibi aslında başlangıcını Aristo'nun 'Kategoriler'inde bulduğumuz alim, malum ve mevcut arası ilişkilere yönelik önerilen yaklaşım biçimleri ve açıklamalar daha sonra Porphyryus'un Eissagoge'sinde görüleceği üzere doğrudan mantık ilmi ile irtibatlıymış gibi görülse de cevher ve arazlar, onlara mahmul olan nev' ve cinslere taalluk eden bilgi türü aynı zamanda epistemoloji ve metafizik ile de kopmaz bir irtibat halindedir. Zira cevher, araz ve külli gibi mefhumlar en temelde varlığa ilişkin bir yaklaşım tarzını açığa vururlar.

Hulasa metafizik 'var olmak bakımından varlık'ı incelemekle birlikte bu vücud-u mutlak'ı aynı zamanda vacib-mümkün, illet-malul, vahid-kesir gibi zati arazları haysiyetinden de ele alır. Onun varlıklar hakkındaki soruşturması başka bütün varlıkların *Mucidi*, *Mebde-i Evvel* (İlk İlke) olan *Vacibu'l-Vücud bi-Zatihi*'de nihayete erer. Onun, ilm-i ilahi olarak anılmasının sebeplerinden biri de budur. Ayrıca bu ilim mahsusatın dışındaki/ötesindeki varlıkları bahis konusu ettiğinden dolayı da Maba'dettabia adını da alır.²²

21 M. III/9-12

22 M. III/12-16

2. Vücut, Vacib ve Mümkün

Filozofumuz Metafiziğin mevzuu, metalibi ve iştimaline ayırmış olduğu fasıllardan sonra, onun en başta gelen matlubu yani Ontoloji üzerinde durur. Bu babda ele alınacak olan mesele varlık ve onun vacib ve mümkün'e inkisamıdır.

Bağdadi'ye göre insan 'vücut'un ayırdına ancak onu idrak ettiği ve bu idrakini bildiği vakit varır ve bunu itiraf eder. Bununla birlikte vücut, 'idrak olunmaya kabil' şeklinde tanımlanamaz. Çünkü idrak vücudun şartı değil, vücut idrakin şartıdır. Buna göre vücut, idrak olunmadan hem önce ve hem de sonra vardır ve idrak olunmayan ya da bir başkasının idrak edemediği varlıkların da vücudu sabittir.

Tarifte muarrifin muarreften daha açık olması şartı arandığı ve vücut da bütün diğer şeylerden daha açık olduğundan dolayı tarif olunamaz.

Mevcut bir vecihle hem a'yan ve hem de zihindeki mevcudlar için kullanılır. Vücut-i ayni idrakle bilinir ve müdrikin tagayyürü ile mütegayyir ve müteaddid olmaz. Oysa vücut-i zihinde böyle değildir. Yani zihindeki mevcudlar herkes tarafından görülmediği gibi bunu idrak edenlerin iştirakleri de aynı şeyde olmayıp müdriklerin tagayyürü ile mütegayyir ve müteaddid olur. Vücut-i zihni ile ayni arasındaki en önemli fark budur.

Mevcudun hem zihni ve hem de ayni mevcuda delalet etmesi, her ne kadar birinin varlığı evla olsa da, mütevatiri bir isim olması hasebiyledir. Yoksa bir lafz-ı müşterek olarak mevcud iki farklı manaya delalet eder:²³

Vücut akli taksim yoluyla mevcud bi-zatihi/an-zatihi ve an-gayrihi olmak üzere ikiye ayrılır. Bi-gayrihi mevcud da ya *mümkün* veyahut da *mümteni* olur.

Mümteni'nin vücudu, ister mutlak olarak ve isterse de bir şartla (bi-şartin) olsun, muhaldir. Varlığı vacib olmadığı gibi mümteni de olmayan ise mümkündür. Buna göre her mevcud ya vacibu'l-vücut bi-zatihi ya da mümkünü'l-vücut bi-zatihidir.

Mümkünü'l-vücudun varlığı başkasındandır (an-gayrihi). Mümkün'e vücut ifade eden, başlayan bu başkasının da mümkün olması durumunda, mümkün'e vücut ifade edip onu vacib kılan başkası gibi buna da bir başka mucid gerekir ki onun vücudu da bu başkadan sonra gelir. Öyleyse mevcudlardan her birine tekaddüm eden silsiledeki her ahirin vücudu kendisine tekaddüm edenden sonra gelir (müteahhir) ve bu müteahhirin vücudu kendisinden önce gelene; mütekaddim'e delalet eder. Bu müteahhir, mütekaddimden sonra ba'diyyet-i zamaniyye ile olmasa da ba'diyyet-i zati ile bulunabilir.

O halde bütün bir mümkünler alemi, hariçte hiçbir şey kalmamak üzere, 'gayr'dan (başka) sonra bulunur ve bu gayr mümkünü'l-vücut olamaz. Çünkü böyle olsaydı mümkünler silsilesi ile nihaye devam eder ve ortaya kendisinden kaçınılamayacak bir

23 M. III/20-22

devr ve teselsül çıkardı. Ayrıca bu gayr, mümteni olan, varlık kazanmış olmamasına binaen başkasına varlık da veremeyeceğinden mümteni de olamaz. Öyleyse o, varlığı kendinden zorunlu olan (Vacibu'l-Vücut bi-Zatihi) olup mevcudatın varlığı kendisine münthehi olur. Bu bakımdan varlığı başkasından olan (an-gayrihi) anlamında, Vacibu'l-Vücut'un dışındaki varlıkların tamamı mevcudiyetlerini Ona medyundur.²⁴

3. Alemin Hudusu ve Kıdemi Meselesi

Filozof vacib ve mümkün ayrımlarını yaptıktan sonra, vacib'in mümkünleri nasıl halk ve icad ettiği sorusuna cevap aramak üzere alemin hudusu meselesine değinmekte ve bu çerçevede alemin kelim olduğunu söyleyenlerin görüşlerini savunarak hudusçuların delillerini çürütmeye çalışmaktadır.

Alemin hadis olduğunu savunanlar, alemin vücuduna *ademin* (yokluk) tekaddüm ettiğini, zamani bidayetin alemin ibdayla başladığını söyler ve adem'in de bidayeti değil ancak nihayeti bulunduğunu savunarak bu nihayetin alemin hudusu olduğunu ortaya koyarlar. Buna göre alemin vücuduna adem tekaddüm ettiğinden dolayı o, mahluktur/muhdestir.

Alemin kadim olduğu görüşünü savunanlar, Tanrının ezelden beri alim, kadir ve cevad olduğu kabul edildiği vakit alemin de daima onunla birlikte mevcut olacağı ispat olunur iddiasında bulunarak hudusçulara cevap vermişlerdir. Çünkü onlara göre; *cud* kemal sıfatından olup onun yokluğu bir eksiklik ortaya çıkarır. Öyleyse alem Hadis olsa, Tanrı ezelde *cevad* olmamış olur ki bu da muhaldir.

Kıdemcilerin bu cevabına karşı hudusçular söz konusu *ademin* zamani değil taakkuli ve tasavvuri olduğunu söylemişlerdir.

Son olarak, alemin kıdemini savunanlar hudusçulara adem'in bidayeti ile nihayeti arasındaki sürenin miktarının önemli olup olmadığını sorarlar. Yukarıda da görüldüğü gibi hudusçular yöneltile soruya, bahse konu olan ademi taakkuli olarak nitelendirirerek, ister bir yıl ve isterse de bir saniye olsun aradaki bu sürenin mühim olmadığı cevabını verirler. Bunun üzerine kıdemciler müessir olan şeyin çoğu ile azı arasında, tesirde fark olmamasının kabil olmadığını buna göre şayet zamanın çoğu veya azı tesir açısından farklılık arz etmiyorsa onun hudutsa müessir olduğunu söylemenin yanlış olduğunu ortaya koyarlar. Devamla alemin vücudunun mümkün olmasının, zamani değil de zati ba'diyetle (sonralık) Vacibu'l-Vücut'dan sonra bulunmasını icab ettirdiğini bunun da kıdemiyle beraber alemin *Halık ve Sani'*den müstağni olaması için kafi olduğu neticesine varırlar. Kıdemcilere göre mahlukiyetin ispatı için her halükarda *zaman* talebinde bulunanların tasavvurlarında zaaf bulunmaktadır.

24 M. III/22-23

Bağdadi kıdem ve hudus taraftarları arasındaki tartışmayı ayrıntılarıyla serdederek kıdemciler lehine sonuç çıkarmakta ve sonra “ister irade ile olsun isterse de iradesiz bulunsun mucib sebeplerin sbebiyetleri tam olunca müsebbeplerin bu sebeplerden teahhur etmesi mümkün değildir” diyerek bahsi kapatır.²⁵

3.a Hudus ve Kıdem Çerçevesinde Zaman

Ebu'l-Berekat, hudus ve kıdem meselesinin doğrudan *zaman* problemi ile irtibatlı olduğunu söyleyerek, problemin Aristocu ve İbn Sinacı yorumlarını eleştirmek suretiyle zaman mefhumunu yeni bir bağlan içerisinde değerlendirmeye çalışır. Ona göre zaman, Meşşailerin ortaya koyduğu gibi ‘hareketin sayısı’ olarak tanımlanamaz. Bilakis o, hem sükun ve hem de harekette mevcuttur. Dahası sükun ve harekete ilişkin algımızı belirleyen de zamanın kendisidir. Öyleyse zamanın hareketin sayısı olarak tanımlanması bir eksiklik ve yanlışlık doğurmaktadır.

Filozofumuz meseleyi bu şekilde ortaya koyduktan sonra, zamanın, duyu yoluyla değil, tıpkı vücut gibi evveli bir idrak ile akli olarak bilindiğini söyler. Bu bakımdan zaman vücut mefhumu ile benzerlik arz eder.²⁶ Onun bu mefhumla irtibatı bir benzerliğin de ötesindedir. Bağdadi’ye göre zaman vücutun herhangi bir arazi değildir. Çünkü o, vücutun mikdarına tabi olup mevcudun sürekli vücutuna zarf olur. Öyleyse denebilir ki zamanı vücut ile takdir etmek hareket ile takdir etmekten daha uygundur.

Vücut-i mutlak ile mukadder olunan zaman, bu varlık modu, ne münadim ve ne de mevcud olduğundan benzer şekilde ne münadim ve ne de mevcud olur. Buna göre zaman vücut ile mukadder olduğundan onun hudusuna kail olanlar vücutun (mevcudun değil) da hudusuna kail olurlar ki bu muhaldir.

Bütün bu mülahazalar neticesinde Filozof, zamanın zihnimizden irtifanın mümkün olmadığını buna binaen de ister halıkın isterse de mahlukun vücutu olsun zihnin, zaman mukarin olmayan bir vücut tasavvur edemeyeceğini söylemek suretiyle oldukça tartışmalı bir görüş ortaya koymaktadır. Ayrıca Bağdadi Farabi ve İbn Sina gibi filozofları kasdederek, Halık’ın vücutunu zamandan Tecrid edip onu ‘dehr’ ve ‘sermed’ olarak kabul edenlerin de en nihayetinde yine zamana izafeti bulunan kavramlar kullanmış olduklarını bunun da, onların yine zaman temelli bir tasavvur geliştirdiklerini gösteriyor olduğuna dikkat çekmektedir.²⁷

Bağdadi zamanla ilgili görüşleri müvacehesinde hudus ve kıdem bahsini şu şekilde bağlar:

25 M. III/28-35

26 Konu hakkında daha geniş bir açıklama için bkz: Abdurrahman Bedevî, *ez-Zamânu'l-Vücûdî*, Beyrut 1973, s: 64-71

27 M. III/35-41 H. Ziya Ülken Bağdâdî’nin bu görüşünü Bertrant Russell’in *objektif süre* anlayışıyla karşılaştırmaktadır. Bkz: H. Ziya Ülken, *a. g. e.*, s: 203

“Mahluk, vücudu ademle mesbuk olan değil; belki kendisine illet ve failinin tekaddümü zamani olmasa ve illet ve faille beraber vücuda dahil olsa da herhangi²⁸ bir *mef'ul* ve *ma'lul* demektir. Zamanen ademle mesbuk olmamasından dolayı bunun meful ve malul olmaması lazım gelmez. Zamanın fail ile meful, illet ile malul arasına girmesi illiyet ve maluliyetin, failiyyet ve mefuliyyetin şartı değildir. Ve zamanın, zaman ile mesbuk olmayan zamani bir mebdei tasavvur olunamaz. Ve aynı zamanda zamanın öncesi olmayan öncesi ve sonrası bulunmayan bir sonrası da yoktur.”

4. Ma'lulden İlet'e: İlet-Malul, Fail-Meful İlişkileri Bağlamında Mebde-i Evvel

Ebu'l-Berekat, İlk İlet'e ilişkin olarak illet ma'lul'le ilgili kimi soruşturmalarda bulunur. Bu çerçevede kadimlerin de ma'lul olabileceğine dair bir fikir ortaya koyduktan sonra kainatta devr ve teselsüle yol açmamak üzere, illet-ma'lul ilişkisinin bir nihai illette son bulması gerektiğini vurgular.

Ma'lul olmayan bu nihai illetin, her ne kadar farklı felsefe ve inançlar tarafından farklı açıklama ve yoruları yapılmış olsa da, filozofumza göre, nihai illet daha önce de zikredildiği gibi Vacibu'l-Vücut'dur. Vacibu'l-Vücut ise bu anlamda Mebde-i Evvel'dir.²⁹

4.a Mebde-i Evvel'in Birliği ve Fiilleri

Mebde-i Evvel vahid, ahad, ferd ve samed olarak, kendisinde hiçbir cihetten çokluk bulunmamak, zıddı mevcut olmamak, gayr-ı mürekkep yani basit olmak manasında el-Vahidu'l-Hakiki [Gerçek Bir] olan İletu'l-İlel [Sebeplerin sebebi] ve Vacibu'l-Vücut bi-Zatihi'dir [Zatıyla Zorunlu Varlık].³⁰

Mebde-i Evvel'in faaliyeti zati olup arazi ve cebri değildir. Bununa birlikte onun fiilleri tabii olmaktan ziyade iradi bir niteliğe sahiptir ve her halükarda bir gayeyi mutazammındır.

Onun fiillerindeki gaye ise kendisinin gayrı değildir. Bu anlamda kendisi Fail-i Evvel olmakla *Evvel*, gaye olmak itibarıyla de *Ahir*'dir.

Onun, gayesi olmak bakımından bir fayda elde etmek suretiyle ikmal edilmeye muhtaç bir eksikliğinin bulunduğu söylenemez. Çünkü Onun gayesi kendisi olmak itibarıyla bu gaye çevresindeki fiilleri de zatındandır ve yine zatına döner. Yani Onun fiilleri *Cevad* sıfatının neticesi olarak ortaya çıkar ve bu *cud* (cömertlik) Ona, başkasından gelmez. Buna göre O, varlık vermek ve halk etmek için lutfetmiş cömertlik göstermiş değildir. Bilakis lütf u kereminden şeyleri halk etmiş ve onları imkan aleminde, var kılmak suretiyle, mümkün aleme çıkarmıştır.

28 Şerafeddin Yalıtıkaya, *İlâhiyat*, İstanbul 1932, s: 37 (Bundan sonra Yalıtıkaya, s...); krş: M. III/41

29 M. III/48-58

30 M. III/58-62

5. Vacibu'l-Vücut'un İlmi ve Cüziyatı İdrak Problemi

Konuyu ele almadan evvel Bağdadi, adeti olduğu üzere, diğer filozofların görüşlerini takrir eder ve daha sonra varsa itirazlar cevap verir ve delillerini zikreder. Cüziyatı idrak meselesinde Filozofumuz, İbn Sina ve diğer Meşşailerin karşısında yer almakta ve dolayısıyla onları eleştirmektedir.

Filozofa göre Tanrı cüziyatı idrak etmez diyenler bazı deliller öne sürmüşlerdir ki bunlar şöyle özetlenebilir:

Ma'kulata (akledilirler) ittisalden dolayı kendisinde yorgunluk hasıl olur.

Zatı, taakkul ettiği şey ile mütekavvim olur.

Mahsus suretler müdreki cüzi olurlar ki bunu idrak eden akıl değil ancak kuvve-i cismaniyedir.

Fiillerin birçoğunun Vacib'e isnadı, Onun için eksiklik teşkil eder.³¹

Bağdadi, Vacib'in cüzileri bilmediğine yönelik ileri sürülen bu delilleri eleştirmeye önce, ma'kulata ittisalden dolayı hasıl olacak yorgunluk ve gayrıyı taakkulden dolayı kendisi için bir eksikliğin lazım geldiği iddialarından başlar. Ona göre Vacib'e yorgunluk isnad etmek kati surette gayrı mümkündür. Zira zatı itibariyle Ona hiçbir surette yorgunluk arız olmaz. Filozofa göre gayrı taakkulden noksan lazım gelirse, gayrı yaratmaktan da noksan lazım gelir. Buna göre Halık olması gibi Akil olması da kemalinden kaynaklanır.

Ayrıca Mebde-i Evvel'in kemali fiille değil, fiilleri kemal ileddir. Bu anlamda O, akil olmakla kamil olmuş değildir. Bilakis kemal sahibi olduğu için akil olmuştur. Bununla irtibatlı olarak O, kendisinden daha şerefli bir ma'kulü akletmekle de kamil olmuş değildir. Zira kendisinden daha şerefli bir ma'kul yoktur. Bütün bunlarla birlikte, Onda bir itmam da mutasavver değildir.

Akil'in ma'kul ile mütekavvim olduğu görüşüne ise, taakkulun aklın fiillerinden biri olduğunu söylenilerek karşı çıkılır. Fiil, zatın vücudundan sadır olur. Buna göre fiilin varlığı vücudun subutuna mütevakıftır. Varlık söz konusu olmaksızın fiil de bahis konusu değildir. Şu halde vücud, kendisinden sonra gelen bir şeyle hangi surette mütekavvim olabilir?.

Ebu'l-Berekat, nefsin kuvvelerine ilişkin, ilmunneste, irad ettiği farklı kavrayışa binaen mahsusatı idrak eden bütün kuvvelerin ve hasse-i zahire'nin cismani değil akli olduğunu söyler. Buna göre cüziler bir kuvve-i cismaniye ile değil akıl ile idrak olunurlar. Dolayısıyla Vacib'in, cüzileri idrak ettiğinde bir kuvve-i cismaniye'ye sahip olacağı iddiası da batıl olmuş olur.³²

31 M. III/69-74

32 M. III/74-88

Filozofumuzun meseleyi çözümüne gelince; ona göre varlıklar hakkındaki bilgi inikas suretiyle değildir. Yani dış dünyada bir cismi gördüğümüz zaman bu cisim gözümüzde veya göz sinirlerinin kesişim noktalarında aynen varlık bulmaz, intiba' etmez. Bilakis bu varlığı ancak aklımız vasıtasıyla bilebiliriz.

Ayrıca Vacib, bütün mevcudatı müdrekin, müfrikte hululü vaki olmadan idrak eder. Dolayısıyla da cüziler idrak olunduğu vakit bu idrak dolayısıyla Vacib'e hulul etmezler.

Bağdadî'ye göre Vacibu'l-Vücut, cüzileri *suretler* ile bilir. Bu suretler bütün bir mevcudatın varlığını tahakkuk ettirirler. Eflatunun ideler nazariyesini ortaya koyması, mevcudatın ilkörnekleri olan bu suretler dolayısıyladır. Mevcudlar aslında bu suretlerin kopyalarıdır. İşte Tanrı'nın ilmi ve marifetini de bu yolla tasavvur etmek gerekir. Bu şekilde gerçekleşen bir tasavvur çerçevesinde düşünülecek olursa Vacib'in bilgisini cüzilerin belirlemediğini bilakis suretlerin cüzileri belirlediği söylenebilir. Yani Vacib Teala için aşağıdan yukarıya doğru bir bilgilenme kesinlikle söz konusu değildir Onun bilgisi suretler vasıtasıyla yukarıdan aşağıya doğrudur.³³

6. Vacib Teala'nın Zati Sıfatları

Bağdadî, mevcudun muhtelif cihetlerden tasnif edilebileceğini söyledikten sonra onun, bir cihete göre, cevher (zat), sıfatlar ve fiiller olmak üzere üçe ayrılabilmesine işaret eder. Buna göre zatlar/cevherlerin fiilleri onlarda mevcut bulunan sıfatlar vasıtasıyla gerçekleşir. Örneğin cömertlik sıfatı cömert olan bir zat olmaksızın tasavvur edilemeyeceği gibi bir insanın, cömertliğini izhar edecek bir fiil içerisinde bulunması da kendisinde cömertlik sıfatı bulunmaksızın tahakkuk edemez. Öyleyse sıfat zata, fiiller ise sıfatlara mütevakkıftır.

Zat ve fiiller çerçevesinde sıfatlara ilişkin yaptığı bu değerlendirmeden sonra Bağdadî, sıfatları *tabiiye* ve *araziye* olmak üzere ikiye ayırır. Tabii sıfatlar doğrudan zat ile irtibatlıdır arazi sıfatlarda zat ile doğrudan değil dolaylı yani tabii sıfatlar üzerinden bir ilişki söz konusudur. Örneğin hararet'in ateşe sıfat olması, ateşin zati itibarıyla olup bu, tabii bir sıfattır. Oysa aynı hararetin suya sıfat olması, su ile hararet arasında zati bir ilişki bulunduğunu göstermez. Dolayısıyla hararet, suya ancak ateş veya ısıtıcı bir başka cevher vasıtasıyla arız olabilir. Bundan dolayıdır ki hararet, suyun sıfat-ı arazisidir.

Bütün arazi sıfatlar, sıfat-ı tabiiye'ye müntehidir. Bir başka deyişle zati sıfatların mevcut olmayışı, arazi sıfatlar sahasında bir devr ve teselsüle yol açacağından dolayı evsaf-ı tabiiye'nin arazilere kaynaklık etmesi lazım gelir.

33 M. III/88-93

Şayet zati/tabii sıfatlardan sadır olan fiillerde herhangi bir irade söz konusu değilse bu sıfatlar *tabii* olup bir tür garizi özellik taşırlar. Yok böyle olmayıp da sıfatlardan iradi fiiller sadır oluyorsa bunlar *tıbai* adını alırlar.

Vacib Teala'nın sıfatları mutlak olarak tabii olup hepsi zattan neşet eder. Bu tabii sıfatların kaynağı irade olduğundan dolayı bunlar, aynı zamanda tıbai bir hususiyet arz ederler. Şöyle ki irade fail olan zatın sıfatlarından olmasa, sebepler alanında namüte-nahi bir teselsül icab eder. Buna göre tabii olan bir ilk irade bulunmak durumundadır ki bu da kendisi üzerine zatından başka müessir ve fail bulunmayan Nihai İrade'dir.

Bağdadi irade ile gerçekleştirilmiş her fiilin bir maksat ve gayeye müteveccih olduğunu, buna binaen failin fiiline tekaddüm eden bir ilimden bahsetmenin zaruret arz ettiğini söyler. Bu ilim, fiillere yön veren irade ve onların icranı sağlayan azimetten önce gelir.

Ayrıca filozofa göre, mahlukatta görülen ilim, irade ve hikmet Onun da alim, mürid ve hakim olduğuna işaret eder. Bununla birlikte menfi sıfatlar Ona ancak selb yoluyla izafe edilebilir.

Bütün bunlara ek olarak Bağdadi, hem Tanrı'yı bütün sıfatlarından Tecrid ederek sadece kendisinin şuurunda bir *akl* olarak niteleyen Aristo'yu ve hem de söz konusu sıfatların tamamını *ilim* sıfatına irca eden ve bu sıfatı da küllileri bilmekle sınırlayan İbn Sina'yı tenkid etmiştir.³⁴

7.Gaye ve Mevcudatın Gai İleti

Varlık sahasında vaki olan fiiller ve cereyan eden olaylar içerisinde bir gayenin bulunup bulunmadığı sorusuna çeşitli cevaplar verilmiştir. Bu cevapları Bağdadi, üç kısma ayırmaktadır. Buna göre bazıları varlık sahasında herhangi bir gayeden söz edilemeyeceğini ve fiillerimizin 'abes' olup tesadüfe bağlı olduğunu söylerler. Bir diğer gruba göre birçok gaye vardır ve buna bağlı olarak da birçok mebde vardır. Son grup gayenin ve mebdein bir olduğunu savunanlardan oluşur.

Bağdadi'ye göre her iradi harekette bir gaye vardır. Zira her hareketten evvel bir irade ve azim bulunur. Bu irade ve azmin hareketi oluşturmasının sebebi bu harekete ilişkin zihni surettir. Hareket meydana gelmeden evvel zihnimizde kendisine dair bir suret barındırır. Bu suret hareketin uzak ilkesidir. Onun yakın ilkesi azaları harekete geçiren ilkedir. Buna göre zihnimizdeki suret iradeyi, irade azmi ve azim ise azaları harekete geçirir. İşte bu zihni suret ilke olduğu kadar aynı zamanda gaye yani hareketin müntehası da olur. İnsan bir mekanda oturmaktan sıkılarak bir diğer mekana

34 M. III/100-110; krş: Yaltkaya, s: 65-69

gider ki ikinci mahal hem hareketin ilkesi (zihni sureti) ve hem de müntehası/gayesi olmuş olur. Öyleyse denebilir ki, gayesiz hiçbir fiil yoktur.

Abes, gayesiz bir fiil demek değildir. Çünkü fiilin gayesiz olması ilkesine (surete) uygun olmaması demektir. Abesin ise kendi ilkesine uygunluğu vardır. Mesela saçıyla oynan bir kimsenin her ne kadar abesle iştiğal etmiş sayılabilirse de, onun saçıyla oynaması kendi ilkesine yani tefekkürle alakası olmayan bir şevk ilkesine uygun bir gayedir.

Bütün gayeler ebedi bir hayata mazhar olmakta içerilirler. Bu şekilde onların hepsi İlet-i Ula'nın vücudu gayesini hedefler. Şu halde İlet-Ula hem ilk fail ve hem de gaye olup Onun gayesi ise kendisinden başkası değildir.³⁵

8. İletlerin Sonluluğuna Dair

Mevcudatı var kılan illetler sonlu olup hepsi Mebde-i Evvel'e müntehi olur. Bağdadi İlet-i Ula'dan sonraki bütün illetlerin izafi olduğunu ve illet olarak anılmaya en layık olanın Birinci İlet olduğunu söyler. Buna göre ma'lulün öncesinde gelen illet, ma'lulden daha evvel ma'kul olduğu gibi onun öncesinde olan da ondan daha evvel ma'kuldür. Önce gelen bütün illetler bir öncesi olmayan öncede son bulur ki işte o ilk ve yegane illet ve mebededir.

Bağdadi önce gelenler silsilesinin mütenahi olmadığını iddia edenlere şöyle cevap verir:

“Önceler (ma-kabiller) silsilesinin nihayet bulmayacağını; yani bir Mebde-i Evvel bir İlet-i Ula bulunmayacağını iddia etmek ma'lul-i ahir'e kadar olan vasıtaların irtifasını ve bu vasıtaların irtifası da ma'lul-ahir'in irtifasını icap eder. Halbuki zihnimizde yürütteceğimiz şu “eğer ma'lul-i ahir mevcut ise vasıtalar mevcuttur. Ve vasıtalar mevcut olunca illet-i ula da mevcuttur. Şu halde ma'lul-i ahir varsa illet-i ula da vardır. Ve illet-i ula yok ise illetler ve ma'luller silsilesini teşkil eden vasıtalar da yok olacaklarından ma'lul-i ahirin de yok olması lazım gelir. Madem ki gözle görülen ve elle tutulan ma'lul-i ahir vardır, illet-i ula da vardır.” Muhakemesi ile illet-i ulanın mevcudiyetini kabul etmemek mahsusatı inkara müeddi olmuş olur.”³⁶

9. Mebde-i Evvel'in Zatı ve Bunu Marifet

Bağdadi bilgiyi, bir cihetten, zati ve arazi olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre bilgi kaynağı doğrudan bilgi vasıtasıyla kavranıyorsa zati, kavranılan bu bilgiye yönelik bilgi vasıtasından bağımsız hükümlerimiz arazi olur. Örneğin işitme duyusu vasıtasıyla

35 M. III/110-116; krş: Yaltkaya, s: 70-73

36 Yaltkaya, s: 74-75 krş: M. III/120

bir ses işittiğimiz vakit bu sese ilişkin bilgimiz zati, bu ses vasıtasıyla onun, güzel veya çirkin olduğuna dair hükmümüz ise arazidir.

Mebde-i Evvel hakkındaki bilgimiz Onun zatı ve zatiyatını bilmek yoluyla olmadığı için marifet-i zatiye değil istidlali olmak bakımından marifet-i arziye'dir. Yani Ona dair bilgimiz mebadi ve illetlerin Mebde-i Evvel ve İllet-i Ula'ya müntehi olmalarının vücub-u yoluyladır. Öyleyse şimdiye kadar bizim Mebde-i Evvel'in gerek zatı ve gerekse de zatiyatı hakkında marifet-i zatiyemiz hasıl olmamıştır. Zira Onun zat-ı vahdaniyesini idrak edemediğimiz gibi, kendisinde terkip bulunmadığından zatiyatı olmaması hasebiyle zatiyatını da idrak edememekteyiz. Onun sıfatları kendisinin bir cüzü ya da zatisi değildir bilakis zatından hariç olmamak bakımından zati vasıflardır.

Ebu'l-Berekat el-Bağdadi, Vacib'in varlığını ispat sadedinde ortaya konulan görüşleri değerlendirerek, bunlardan bazılarını eleştirmektedir. Buna göre Muharrir-i Evvel delili, hareketle ilgili olarak şiddet unsurunu dikkate almışken, müddet unsurunu göz ardı etmiştir. Ayrıca o, bu delilde geliştirilen ve hareketin ikasıyla ilgili olan şevk argümanına da karşı çıkar. Argümana göre; kuvveti namütenahi olan Mebde-i Evvel, hareketi mübaşeret tarihiyle değil, maşukun aşığı kendisine doğru tahrik etmesi gibi şevk tarihiyle ika eder.

Bağdadi bu yaklaşımı şöyle eleştirir; aşık şevk dolayısıyla maşukuna yakınlaşmak ve nihayet onun bulunduğu mekana ulaşmak için hareket eder. Felekteki devri hareket ise feleği, bir mekandan diğerine değil bir cihetten diğer cihete nakletmektedir. Şayet matlubu, hareket ettiği cihette ise o cihetten diğer bir cihete yönelmemesi gerektiği gibi, matlubu o cihette bulunmadığı takdirde o cihete doğru da asla hareket etmemesi gerekir. Oysa devri hareket bunun tersinedir. Öyleyse şevk kavramından yola çıkılmak suretiyle yapılan istidlal tam değildir.

Muteber müellifi, isbat-ı vacib meselesinde İlk İllet, gaye ve nizam deliliyle birlikte ontolojik delili önermektedir. Bağdadi'ye göre Vacib'i bilmemiz bir şahsı sadece görmekle hasıl olan bilgiden, nazari/istidlali olmak itibarıyla daha kuvvetlidir.³⁷

İlletten Ma'lule: Mebde-i Evvel'den Halk ve İcadın Başlangıcı

Buraya kadar ele alınan kısım genel olarak el-Mu'teber'in ma'lulden illet'e doğru yürütülen istidlallerle ilgili sayfalarına ait idi. Bağdadi işlediğimiz son kısımdan sonra İllet'in ma'lule vücut vermesi bahsine geçmektedir ki burada artık İllet'ten ma'lule doğru bir gidiş söz konusudur.

İllet'ten ma'lule doğru gidiş, bir yaratma fikriyle birlikte düşünülür. Buna göre Meş-

37 M. III/130-140; krş: Yaltkaya, s: 76-78

şailer yaratmayı, yani sair mevcudatın İlk İlet'ten ortaya çıkışını sudur nazariyesi ile açıklamaya çalışmışlardır. Ebu'l-Berekat sudur nazariyesini reddetmekte ve buna yönelik kimi eleştiriler getirmektedir.

Filozofun bu nazariyeye en temel eleştirisi, İlet-i Ula'dan ancak bir sudur eder fikrinden yola çıkılarak ondan sadece ilk aklın sadır olduğu neticesine varıldığı halde neden ilk akıldan hem cirm-i felek ve hem de ikinci aklın sadır olduğu söylenerek *bir'den çok*'un sudur etmesi kabul ediliyor sorusu çerçevesinde gelişir. Bu soruya, ilk akıldan ikinci aklın ve cirm-i feleğin sudur etmesinin mümkün olduğu cevabı verilirse der filozof, 'birden ancak bir sudur eder' önermesi yara almış olacaktır. Böyle olunca yani ilk akıldan çokluğun suduru mümkün olunca, Filozofa göre sorulacak soru şudur: neden bütün bir kesret alemi doğrudan İlk İlet'ten sudur etmemiş olsun?

Bağdadi sudur nazariyesine hakikat gözüyle bakanlara, bu nazariyenin bir vahiy olarak intikal edip etmediğini merak ettiğini söylemektedir. Çünkü der, şayet vahiy olsa bunun elden geldiğince akli açıklaması yapılır ve bir noktadan sonra o, ancak inanmanın konusu olabilir. Yok vahiy değilse bunun akli/mantıki bir açıklamasının yapılamadığı ortadadır, niçin bizden buna inanmamız beklenmektedir ki? Bütün bu eleştirilere Filozof, bu mantıksız sözlerin niçin şimdiye kadar cerh edilmediğine duyduğu hayreti de ekleyerek konuyu bağlar.³⁸

Kaynakça

Abdurrahman Bedevi, *ez-Zamanu'l-Vücudi*, Beyrut 1973

Beyhaki, *Tetimmatu Sivani'l-Hikme*, nşr: Muhammed Şefi', Lahor 1351

Ebu'l-Berekat el-Bağdadi, *Kitabu'l-Mu'teber*, nşr: Şerafeddin Yalıtıkaya ve Süleyman en-Nedvi, Haydarabad 1358

H. Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, İstanbul 2004

Ilias Fernini, *A Bibliography of Scholars in Medieval Islam*, B.A.E 1959

İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-Enba*, Beyrut trs

İbnu'l-Kifti, *İhbaru'l-Hukema*, Kahire 1326

Madelung, *Abu'l-Barakat al-Baghdadi*, Enc. Ir., C. I, London 1983

Muhammed Ali Ebu Reyhan, *Ebu'l-Berekat el-Bağdadi*, Mevsuatı Hadarati'l-İslamiyye, Amman 1992

_____, *Nakdu Ebi'l-Berekat el-Bağdadi li-İbni Sina*, Mec. Küll. Cam. İsknd, İskenderiye 1958

38 M. III/145-152

Mustafa Çağrıncı, *Ebu'l-Berekat el-Bağdadi*, TDVİA, C. 10, İstanbul 1994

Shlomo Pines, *Abu'l-Barakat*, E.I., C. I, Leiden 1960

_____, *Studies in Ebu'l-Barakat al-Bağdadi's Poetics and Metaphysics*, Scripta Hierosolymitana, Jerusalem 1960

Şerafettin Yaltkaya, *İlahiyat*, İstanbul 1932

1964-1984 Arası Türkiye ve ABD'nin Basra Körfezi'ne Yönelik Güvenlik Politikaları

M. HÜSEYİN MERCAN

Özet: Basra Körfezi ve çevresi zengin petrol ve doğalgaz kaynakları nedeniyle dünyanın en önemli ve stratejik merkezlerinden birisidir. Bu kaynaklar, bölgeye yönelik özel politikaların geliştirilmesine neden olmuştur. Bu noktada güvenlik konusu Basra Körfezi'ne yönelik yapılan politikaların en belirleyici unsurudur. Petrol ve bölgedeki Sovyet tehdidi Basra Körfezi'yle ilgili güvenlik politikalarının çıkış noktası olmuştur. Özellikle ABD bölgeyi olası Sovyet tehdidinden korumak ve petrole sahip olmak için Basra Körfezi'ni her daim gündeminde tutmuş ve Başkan doktrinleriyle birlikte birçok politika gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye bu dönemde komşu olduğu bu bölgeyi ilk başlarda ihmal etse de, Körfez'de yaşanan ciddi gelişmelerle birlikte bölgeye yönelik güvenlik politikaları geliştirmeye başlamıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı 1964-1984 yılları arasında bölgesel gelişmeler ışığında Türkiye ve ABD'nin Basra Körfezi'ne yönelik güvenlik politikalarını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Basra Körfezi, Güvenlik, Türkiye, ABD, Güvenlik Politikaları

Abstract: Owing to rich oil and natural gas resources, Persian Gulf and its surroundings are one of the most important and strategic centers. These resources has caused to be improved particular politics for the region. At this juncture, the question of security is the most determining factor about the politics for the Persian Gulf. Oil and Soviet threat has become the originating point for the security politics related to the Persian Gulf. Especially, USA always keeping it on the agenda to protect the region from possible Soviet threat and holding the oil, realized president doctrines as well as many politics. Besides, although Turkey disregarded the region which is the neighbouring country at first, immediately after, with the serious developments Turkey began to improve security politics for the region. The aim of this article is to study, in light of regional developments, Turkey's and USA's security policies for the Persian Gulf between 1964 and 1984.

Key Words: Persian Gulf, Security, Turkey, USA, Security Policies

Atıf®: Mercan, M. Hüseyin, "1964- 1984 Arası Türkiye ve ABD'nin Basra Körfezi'ne Yönelik Güvenlik Politikaları", *İLEM Yıllık*, yıl 3, sayı 3, 2008, ss. 133-151

If the world were a flat circle and one were looking for its center, a good argument could be made that it would lie in the Gulf... Nowhere in the world today is there quite such a convergence of global interests. No area is quite as central to the continued economic health and stability of the world.

(David D. Newsom) ^{1*}

Basra Körfezi sahip olduğu coğrafi konumu ve zengin enerji kaynakları ile dünyanın en önemli merkezlerinden bir tanesidir. Petrolün bölgeden çıkarılmaya başladığı günden itibaren büyük güçlerin gözü her daim Basra Körfezi'nin üzerinde olmuş ve çıkarları doğrultusunda bölgede çeşitli emeller gütmüşlerdir. Körfez'de bulunan devletlerin tamamının da kendi kendini koruyabilecek ve uluslararası sistemde söz sahibi olabilecek bir konuma sahip olmaması büyük güçlerin bölgeye müdahil olmalarını daha da kolaylaştırmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın akabinde dünya üzerinde meydana gelen siyasi yapı bir tarafta ABD önderliğindeki Batı Bloğu'nun diğer tarafta da Sovyetler'in liderliğindeki Doğu Bloğu'nun meydana getirdiği bir güç dengesi üzerine inşa edilmekteydi. Uluslararası siyasetin en önemli merkezlerinden biri olan Orta Doğu sisteminin bir alt sistemi olan Basra Körfezi ve Körfez'in güvenliği bu dönemde çok önemli bir role sahip olmuştur. Sovyetler'in bölgeye yakın oluşu ve bölge üzerinden Hint Okyanusu'na ulaşarak etkinliğini artırma tehlikesi ABD için en önemli sorunlardan bir tanesi olmuş ve bölgede Sovyet etkinliğini kırmak için bölgeyle özel olarak ilgilenmiştir.

Küba Füze Krizi ile uluslararası ortam yeni bir boyuta geçiş yapmış ve ABD ve Sovyetler arasındaki ilişkiler bir yumuşama havası içine girmiştir. Yumuşamanın ortaya çıktığı 1960'lı yıllar Soğuk Savaş döneminde ABD için önemli bir kırılma noktası olmuştur. Buna ek olarak Orta Doğu'nun en güçlü ve önemli aktörlerinden biri olan Türkiye de 1964 yılından itibaren çok taraflı yeni bir dış politika anlayışı benimsemeye başlamıştır. Bu nedenle hem ABD hem de Türkiye için 1960'ların ortasından itibaren Orta Doğu'ya ve Basra Körfezi'ne yönelik politikaların geliştirilmesinde yeni bir kapı aralanmıştır. Bu süreçte Türkiye, Orta Doğu'ya yönelik algısını değiştirerek bölge devletleri ile ilişkilerini geliştirmeye başladığı açık bir biçimde gözlemlenmiştir. Bu yeni politika anlayışının uygulanmaya başladığı ilk zamanlarda Türkiye, Basra Körfezi'ne yönelik özel politikalar üretmese de ilerleyen dönemdeki gelişmeler Körfez güvenliğini Türkiye'nin gündemine dâhil etmiştir. Bu açıdan 1964 sonrası gelişmeler Türk Dış Politikasındaki süreklilikleri ve değişimleri anlama açısından da önemli bir dönüm noktasıdır.

1 * ABD Siyasi İlişkiler Eski Müsteşarı. Newsom Körfez Bölgesi hakkındaki bu düşüncelerini 1980 yılında yaptığı bir konuşmada ifade etmiştir.

1964-84 arası Körfez güvenliğine yönelik ABD ve Türk politikalarını inceleyecek olan bu çalışmanın amacı; Soğuk Savaş döneminin bir bölümünü oluşturan 'yumuşama' döneminin oluşturduğu hava içerisinde Basra Körfezi'nin nerede durduğuna ve bölgeye yönelik nelerin tehdit unsuru olduğuna bakmak ve bu doğrultuda ne tür güvenlik politikalarının geliştirildiğini incelemektir. Ayrıca yapılmak istenen ABD'nin bölgeye yönelik geliştirdiği politikaları tahlil etmek ve Türkiye'nin bu bölgeye gereken önemi gösterip göstermediğini sorgulamaktır.

Basra Körfezi'nin Stratejik Önemi

Basra Körfezi Bölgesi Orta Doğu'nun bir alt sistemi olarak yaklaşık 120 milyon nüfusla, İran, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Umman, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'ni içine alan ve Hürmüz Boğazı'yla Hint Okyanusu'na açılan coğrafi konumu ve sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ile dünyanın vazgeçemeyeceği bir bölge konumundadır.² ABD ve Sovyetler arasındaki bir güç mücadelesine şahitlik eden Soğuk Savaş döneminde Basra Körfezi dünya siyasetinde çok önemli bir yere oturmuştur. Özellikle Körfez Bölgesi'nin Sovyetler'e çok yakın oluşu ABD ve Batılı devletler için ciddi bir tehlike oluşturmuş ve Körfez'e yönelik politikalar geliştirerek bu bölgeyi her daim gündemlerinde tutmalarının gerekçesi olmuştur.

Tarihsel olarak sıcak denizlere inme politikasını sürdüren Sovyetler açısından Hint Okyanusu'na ulaşabilmek adına Basra Körfezi çok önemli bir geçiş noktasıydı. Bununla birlikte bunu engellemek isteyen ABD bölge ülkeleri ile çok sıkı ilişkiler kurmaya çalışmış ve bir bakıma Sovyetler'in arka bahçesi konumunda olan Körfez Bölgesi'ni Sovyetlere kaptırmamıştır. Körfez Bölgesi'nin zengin kaynaklarının güvenliği ve Sovyetler'in çevrelenebilmesi için ABD bölgedeki ülkelerle işbirliğine gitmiş ve bölge için politikasını tamamen stratejik hedefleri üzerine temellendirmiştir.³ Körfezin bu coğrafi konumu iki dünya gücünün karşılıklı denge ve güç mücadelesi içinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Körfez Bölgesi'nin önemli olmasını sağlayan diğer bir unsur da şüphesiz zengin enerji kaynaklarıdır. Petrole bağımlılığın artmasıyla Körfez Bölgesi sahip olduğu kaynaklar sayesinde uluslararası sistemde siyasi ve ticari açıdan öncelikli bir konumdadır. Dünyadaki petrol rezervlerinin yaklaşık %65'ine ve doğalgaz rezervlerinin de %33'üne sahip olan Körfez Bölgesi'nin bu durumu hem siyasi hem iktisadi hem de stratejik açıdan Körfez'i diğer bölgelerden farklılaştırmaktadır.⁴ Bunun yanında yönetim şekilleri itibarıyla de Batılı devletlerin yardımına sürekli ihtiyaç duyan Körfez ülkeleri Batılı

2 Arı, 2004, s.68

3 Kupchan, 1987, s.4

4 Arı, 2004, s.69

devletler için üzerinde tahakküm ettikleri bir alanın oluşmasını da kendi kendilerine kolaylaştırmışlardır.

Körfez Bölgesi'nin sahip olmuş olduğu bu ayrıcalıklı özellikleri dünya siyasetinde etkin olmaya çalışan güçlerin de buraya yönelik özgün politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Petrole bağımlı bir dünya sisteminde Körfez gibi zengin petrol kaynaklarına sahip bir bölge şüphesiz sürekli olarak gözaltında tutulacak ve büyük devletlerin kontrolü altında olacaktır. Bu bakımdan bölgenin güvenliği tüm dünya siyaseti açısından çok hayati bir role sahiptir. Nitekim 1973 Petrol Krizi ile yaşanan gelişmeler ve petrolün bir önemli bir silah olarak kullanılma girişimi bölgenin ne kadar önemli olduğunu bir kere daha tüm dünyaya göstermiştir. Bunun yanında bölgedeki diğer gelişmeler de yakından takip edilmiş ve özellikle ABD başta olmak üzere bölge devletleri ve diğer güçler tarafından çeşitli siyasi, iktisadi ve güvenlik politikaları üretilmiştir. Bu açıdan bölgeye yönelik politikaların özellikle de güvenlik politikalarının belirlenmesinde, Körfez ülkelerinin kendi aralarındaki denge mücadelesinin ve bölgedeki diğer siyasi gelişmelerin çok büyük rolü olmuştur.

ABD ve Türkiye'nin Körfez'e Yönelik Güvenlik Politikaları

Soğuk Savaş dönemi boyunca Basra Körfezi, sahip olduğu enerji kaynakları ve coğrafi konumu itibarıyla ve aynı zamanda ekonomik, kültürel ve dini gerekçelerle Batı devletleri ve Sovyetler Birliği'nin gözünde artan bir öneme sahip olmuştur.⁵ Dünyanın en önemli petrol merkezi olan Körfez Bölgesi, ihtiyaç duyulan petrolün büyük bir kısmını bu bölgeden temin eden ülkelerin ekonomik ve askeri yapıları vazgeçilmez bir noktadaydı.⁶ Bu nedenle siyasi ve ekonomik istikrarın uluslararası sistemde sağlanması için çok önemli bir araç olan petrolün sağlıklı bir şekilde bölgeden temini konusu, Körfez'e yönelik özel güvenlik politikalarının ve çeşitli siyasi doktrinlerin ortaya çıkmasına dayanak olmuştur. Özellikle İran Devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Körfez bölgesinde yeni tehdit unsurlarını ortaya çıkardığı için bu dönemde hem ABD hem de Türkiye, Körfez Bölgesi'ne olan ilgisini daha da artırmış ve özgün politikalar geliştirme gayreti içinde olmuşlardır.

1) ABD'nin Körfez'e Yönelik Güvenlik Politikaları

Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgeyle ilişkisi Amerikan petrol şirketlerinin bölgede petrol çıkarmaya başlamasıyla gelişmiştir. Bu şirketlerin asıl amaçlarından bir tanesi bölgede ABD varlığını kuvvetlendirerek; ABD'nin Arap ülkelere yönelik politikala-

5 Al-Ebraheem, 1984., s.56

6 Aykan, 1994, s.24

rını kolaylaştırıcı bir unsur olmaktı. Bu durum Körfez'de etkinliği azalmaya başlayan İngiltere'nin yerine yeni bir gücün oturması anlamına da geliyordu.⁷ ABD'nin Körfez bölgesiyle olan askeri ilişkileri ise II. Dünya Savaşı ve sonrası döneme kadar uzanmasına rağmen bölge güvenliğine yönelik asıl ilgi ve politikaları daha yakın zamana dayanmaktadır.⁸ Bu dönemde güvenlik politikalarını etkileyen en büyük değişim şüphesiz İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle olmuştur. İngiltere'nin bölgeden çekildiği ana kadar ABD'nin bölgedeki askeri varlığı sembolik düzeyde olmuş ve ABD ilk defa Bahreyn'in Jufayr deniz üssünden yararlanan MIDEASTFOR'un (Orta Doğu Gücü) 1949 yılında kurulmasıyla bölgede askeri güç bulundurmıştır.⁹ Bu dönemde aynı zamanda ABD, Suudi Arabistan'ın Dahran bölgesinde bir hava üssü kurarak ileriye dönük askeri bir adım atmıştır.¹⁰

ABD'nin Basra Körfezi'ne yönelik politikalarının belirleyen çeşitli temel parametreler bulunmaktadır. Bu parametreler ABD'nin Körfez Bölgesi'ndeki maslahatları ve hedefleri çerçevesinde şekillenmektedir. Petrole sağlıklı bir şekilde sahip olmak, Sovyetler'in bölgede genişlemesini ve nüfuzunu engellemek, bölge de güvenliği tehlikeye sokacak olayları engellemek ve güçlü ve güçsüz Körfez devletleri arasında bir denge oluşturmak, bölgesel istikrar ve barışın sağlanması ve İsrail'in güvenliği ABD'nin bölgeye yönelik politikalarını belirleyen temel unsurlardır.¹¹ Bu unsurlar doğrultusunda ABD Başkanları çeşitli politikalar üretmiş ve ortaya koymuş oldukları doktrinlerle Körfez'e yönelik hedef ve siyasetlerini ifade etmişlerdir. Körfez'in Birleşik Devletler için hem siyasi ve ekonomik hem de stratejik önemini II. Dünya Savaşı'ndan bu yana neredeyse tüm ABD başkanları vurgulamış ve bu yöndeki politikalarını uygulamaya koymuşlardır.¹²

ABD Başkan Doktrinleri

a) Eisenhower Doktrini

Eisenhower dönemi, ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik politikalarının gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Doğu- Batı çatışmasının kızışması, Orta Doğu'da Nasır liderliğindeki Arap ulusçuluğunun yayılması ve İngiltere'nin bölgedeki hâkimiyetinin sarsılması bölgede oluşacak güç boşluğunun ancak ABD

7 Zahlan, 1989., s.19

8 Hameed, 1986, s.3

9 Arı, 2004, s. 194

10 Hameed, a.g.e., s.3

11 Kuniholm, 1989, s.71

12 Arı, 1999, s.66

tarafından doldurulabileceği bir durum ortaya çıkmıştı.¹³ Bu dönemde Eisenhower'ın Orta Doğu'ya yönelik güvenlik politikası, ABD'nin bölgeye yönelik kuşatıcılığının genişlemesi üzerine temellenmişti.¹⁴ Dönemin ABD Dış İşleri Bakanı John Foster Dallas'ın teşvikiyle Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere'nin üyesi olduğu Bağdat Pakti'nin kurulmasıyla bölge güvenliğine ABD önemli bir katkı sağlamıştı. Buna ek olarak ABD başkanının bu dönemde Nasır'ı düşürmek için harekete geçen İsrail, İngiltere ve Fransa'nın güç kullanmasına karşı çıkması ve bu hareketin böylece sona ermesi; Eisenhower yönetimindeki ABD'nin artık bölgedeki en etkin söz sahibi olduğunu açık bir biçimde gösteriyordu.

Başkan Eisenhower'ın bir konuşmasında bölgede meydana gelen boşluğu Sovyetlerden önce ABD'nin doldurması gerektiği yönündeki beyanı bu bağlamda başkan Eisenhower'ın Orta Doğu'ya yönelik bakışını ifade ediyordu.¹⁵ Bunu takiben 1957 Şubat'ında Eisenhower Doktrini adını alan Başkan'ın kongreye gönderdiği mesajda şöyle deniliyordu: Amerika Birleşik Devletleri uluslararası komünizmin kontrolü altında olan herhangi bir devletin oluşturmuş olduğu tehdide karşı dileyen devletlerin toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını koruyacak ve bu bağlamda gerekli olan yardımları bu devletlere karşı yapacaktır.¹⁶ Bu mesajla birlikte Eisenhower, Sovyetler Birliği'nin oluşturmuş olduğu tehlikeye karşı bir önlem olarak, hem Sovyetler'e bir mesaj veriyor hem de bölge devletlerini yanına çekmeye çalışıyordu. Bu bağlamda bu doktrin açık bir şekilde Orta Doğu'da bir devletin Komünizm tehdidiyle karşı karşıya kaldığında ABD'nin bölgeye doğrudan müdahale edeceği şekilde okunabilmektedir.¹⁷

Arap milliyetçiliğinin Orta Doğu'da çok etkili olduğu bu dönemde Başkan Eisenhower başta Suudi Arabistan ve İran olmak üzere Körfez bölgesiyle ilişkilerini sıkı tutmaya gayret etti. Eisenhower'ın Suud Kralı ile yaptığı görüşmenin sonucunda ABD ile Suud arasında askeri bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre; Suudi Arabistan ordusunun düzene girmesinde Amerikan askeri tecrübesinden yararlanılması için ABD birlikleri Suudi Arabistan'a gönderilecek, ABD yönetiminin gerekli gördüğü takdirde ABD birlikleri savunma noktasında Suudi Arabistan'a destek verecek, silahlı Suud kuvvetlerine takviye olarak ABD askeri yardım yapacak ve Suud ordusunun modernizasyonu gerçekleştirilecekti.¹⁸ Başkan Eisenhower dönemi bu anlamda ABD varlığının Orta Doğu'da tamamen yayılmaya ve yönlendirici bir etkiye sahip olmasıyla sonuçlandı.

13 Anı, 2004, s.221

14 Kupchan, a.g.e., s.17

15 Kupchan, a.g.e., s.21

16 Kupchan, a.g.e., 21

17 Paterson ve diğerleri, a.g.e., s.485

18 Bekri, 1991, s.28

Eisenhower'dan sonra Başkan Nixon dönemine kadar olan süreçte ABD'nin bölgeye yönelik politikası Eisenhower Doktrini çerçevesinde gelişti. Nixon'la birlikte yeni bir dönemin başladığı dış politikada, ABD bölgeye yönelik çift ayaklı bir politika benimseyerek askeri müdahalelerden uzak durmaya gayret etti.

b) Nixon Doktrini ve İki Ayaklı Politika

Richard Nixon'ın 1969'da göreve gelmesiyle birlikte ABD'nin Orta Doğu ve Basra Körfezi'ne yönelik politikalarında çeşitli değişiklikler meydana geldi.¹⁹ Daha öncesinde gerektiğinde askeri müdahale yapmayı zorunlu gören ABD politikasının aksine, Nixon'ın 1970'de kongreye gönderdiği ve Nixon Doktrini olarak adlandırılan raporda farklı bir durum ortaya çıkmıştı. Nixon Doktrini, ABD yönetiminin daha önceki anlaşmalara sadık kalacağı ve bundan sonra bölgesel çatışmalarda doğrudan askeri müdahale yerine askeri ve bölgeye ekonomik yardım yapacağı şeklindeydi.²⁰ Bu yeni gelişmeyle birlikte bölgesel güçler ABD politikalarının sıhhati için daha ayrı bir önem atfetmekteydi. Bu dönemde Suudi Arabistan ve İran ile geliştirilen ilişkiler bunun en önemli göstergesiydi.

Nixon'ın açıklamış olduğu bu doktrin ABD politikasında yeni bir dönem açmakla beraber bu dönemin ABD için en büyük sorunu olan Vietnam'ın varlığı böyle bir doktrin'in şekillenmesinin de ana nedenlerinden olmuştu. Vietnam'da zor günler geçiren ABD'nin, Körfez'de ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde başka bir askeri müdahaleye bulaşmak istememesi bu doktrin'in arka planını oluşturan gerçeklerden birisiydi. Nitekim bu dönem Nixon vermiş olduğu bir demeçte Vietnam'da buldukları kötü durumu göz önünde bulundurarak; Asya'da ABD'yi çatışmaların içine sürükleyecek politikalarından sakınmak istemesi, ABD'nin belirli bir süre için dünyanın jandarması olmaktan vazgeçtiği anlamına da gelebilmekteydi.²¹

Nixon yönetiminin benimsemiş olduğu bölgesel güçlere yardım prensibi sonucunda Körfez Bölgesi'nin güvenliği için iki ayaklı bir politika benimsenmişti. Bu bağlamda doktrine, İran ve Suudi Arabistan'a silah transferinin arttırılmasını öngören bir politika konuldu.²² Uluslararası ortamın yumuşama havası içine girmesi durumu eskiden farklı kıldığı için Nixon bölgedeki iki gücü destekleyerek güvenliği sağlamaya yönelik bir politika benimsemişti. Hem İran hem de Suudi Arabistan üzerinden bu politikanın yürütülmesi, Körfez'in iki güçlü devleti arasında bir denge kurmak ve birini

19 ABD'nin bölgede hakim olmasını sağlayan en önemli gelişme İngiltere'nin 1960'ların başından itibaren çekilmeye yönelik mesajlar sonucunda 1971'de Bahreyn'den ayrılarak bölgedeki askeri varlığını sonuçlandırması olmuştur. İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle ABD Batı'nın çıkarlarını savunacak bölgedeki tek ülke haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için: Bkz. Hussain Sirriyah (1984), *US Policy in The Gulf: 1968- 1977: Aftermath of British Withdrawal*, London: Ithaca Press s. 6-7, 19

20 Kupchan, a.g.e., s.32

21 Paterson ve diğerleri, a.g.e., s.583

22 An, 2004, a.g.e., s.228

diğerine tercih ederek farklı bir kutbun ortaya çıkmasını engellemek içindi. ABD için alçak profilli olarak nitelendirilebilecek bu politika, Körfez Bölgesi'ndeki istikrarın sağlanması için Suudi Arabistan ve İran arasında işbirliğinin teşvik edilmesi, ABD'nin Körfez'deki bir miktar gücünü olası hareketlere karşı muhafaza etmesi, ABD'nin körfezdeki temsilcilerinin ve teknik yardımlarının artırılması ve zayıf durumdaki Körfez ülkelerinin desteklenmesi üzerine inşa edilmişti.²³ İran ve Suudi Arabistan'ın güçlendirilmesinin yanında Kuveyt, Bahreyn ve Umman'la da bu dönemde çeşitli askeri ilişkiler içerisine giren ABD, bu devletlere çeşitli miktarlarda silah satışı gerçekleştirdi. Ayrıca Umman'da başlayan ayaklanmanın bastırılmasına yardım ederek bu devlete 1975'te TOW füzelerinin satılmasına karar verdi.²⁴

Başkan Nixon'ın 1969'da göreve gelmesiyle birlikte başlayan ve Körfez'e yönelik güvenlik politikalarında bölge güçlerinin desteklenmesi yolunda benimsenmiş olan politika 1979'da İran'da gerçekleşen devrimle birlikte çökmüş ve bunun sonucunda bölge de yeni bir dönem başlamıştır. Nixon'ın, askeri müdahalelerden kaçınan politikası, İran Devrimi sonrası yaşanan gelişmelerle birlikte sona ermiş ve Başkan Carter'ın yeni doktriniyle birlikte ABD'nin Körfez politikası yeni bir evreye girmiştir.

c) Carter Doktrini ve Sonrası

Basra Körfezi 1970'lerin sonuna doğru bölge dinamiklerini doğrudan etkileyen önemli gelişmelere şahit oldu. Batılı güçlerin Körfez'in petrolüne yönelik ihtiyaçlarının artarak devam etmesi, İran'da Şah'ın devrilerle Humeyni liderliğinde bir İslami devrimin gerçekleşmesi ve Sovyetler'in Afganistan'ı işgal ederek bölgedeki Sovyet askeri gücünün artması 1980'lerle birlikte bölgede yeni değişimlerin olacağını habercisiydi.²⁵ Bölge güvenliğini tehdit eden bu gelişmeler ABD'nin hem Körfez politikasının değişmesine hem de askeri varlığının bölgede hızla artırılmasının gerekçesi oldu.

Devrimle birlikte İran'da oluşan yeni hava ABD'yi bölgede oldukça zor bir duruma sokmuştu. Bunun yanında yıllarca süren görüşmeler sonucunda 1978'de Sovyetler'le imzalanan ve silahsızlanmayı öngören SALT II anlaşmasının, Sovyetler'in Afganistan işgali sonrası ABD tarafından feshedilmesi uluslararası ortamdaki yumuşama havasının çökmesine neden oldu.²⁶ Bu iki gelişmeyle birlikte İran'da yaşanan rehine krizi²⁷

23 An, 1999, s.74

24 An, a.g.e., 79- 80

25 Receb, 1989, s.65

26 Kupchan, a.g.e., 77

27 4 Kasım 1979 tarihinde bir grup İranlı öğrencinin ABD Büyükelçiliği'ni basması ve 66 kişiden oluşan büyükelçilik personelini rehine alması ortaya çıkmış olan ve ABD- İran ilişkilerinin gerilmesine yol açan krizdir. 20 Ocak 1981'e kadar devam eden yaklaşık 450 gün süren bu olay Şah'ın ABD'ye gitmesiyle daha önce Musaddık döneminde olduğu gibi ABD'nin desteğiyle yeni bir karşı devrim yapılmasını önlemek amacıyla gerçekleştirilmişti. ABD bu olay sonrasında İran ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve İran'ın ABD bankalarında bulunan 8 milyar dolarını dondurma kararı almıştır. Detaylı bilgi için; Bkz: Thomas Paterson, G, J. Garry

de Körfez'deki ABD güvenliğini ciddi biçimde tehdit etmişti. 1970'lerin sonunda yaşanan bu olaylar, ABD Başkan'ı Jimmy Carter'ı yeni bir politika belirlemeye zorladı. Bunun sonucunda ABD Başkanı, 24 Ocak 1980'de Kongre'de yaptığı Carter Doktrini olarak isimlendirilen konuşmasında, Basra Körfezi'nde denetimi ele geçirmeye yönelik herhangi bir güç tarafından yapılacak müdahalenin ABD'nin yaşamsal çıkarlarına bir saldırı olarak algılanacağını ve ABD'nin bunu engellemek için askeri güç dâhil olmak üzere gerekli her türlü müdahaleyi yapacağını beyan etti.²⁸ Bu doktrinle birlikte ABD'nin Körfez'e yönelik politikalarında yeniden askeri müdahale gündeme geliyordu. Bunu takip eden süreç içerisinde de Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'nde ABD askeri varlığının artışı İran ve Sovyet tehdidine karşı ABD'nin bölgedeki çıkarları doğrultusunda başlatmış olduğu yeni dönemin en büyük göstergesiydi.²⁹

Bu dönemde Carter kadar ABD'nin güvenlik politikalarında etkin olan diğer bir isim de Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski'ydi. İran'da gelişmekte olan olaylar karşısında Brzezinski durumu tehlikede olan Şah'ın düşmesini önleyici tedbirlerin alması gerektiğini ve bunun bölgedeki güç dengesini korumak için gerekli olduğunu ifade etmişti. Aksi takdirde ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik politikalarının inandırıcılığını kaybedeceğini belirtiyordu.³⁰ Nitekim Şah yönetimin devrilmesi ve İslam Devrimi ile yeni bir siyasi yapının İran'da meydana gelmesi sonucu ABD bölgeye yönelik politikaları açısından çok zor bir duruma girmişti.

ABD'nin Basra Körfezi'ne yönelik politikalarında önemli değişikliklerin olduğu bu dönemde uygulanan politikalardan birincisi Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri ile ilişkilerin daha da artması ve bölge de askeri bir gücün oluşturulması yönünde olmuştu. Bölgedeki yaşanan gelişmelere İran ve Irak arasında başlayan savaşın eklenmesiyle bölgede petrolün güvenliği daha da ön plana çıkmış ve bu dönemde özellikle ABD, Irak ve Kuveyt petrolerinin güvenliğine ve taşınmasına yönelik çeşitli önlemler almaya çalışmıştı.³¹

1977 yılında görevi aldıktan sonra bölgede hayati öneme sahip olaylarla karşılaşan Carter 1981'de yerini Ronald Reagan'a bıraktı. Reagan seçimler öncesi süreçte daha agresif bir söylem yürütmüş ve özellikle İran'daki rehine krizi esnasında başarısız olduğunu hatırlatarak bölgeye yönelik askeri adımların artırılacağını belirtmişti.

Clifford, Kenneth J. Hagan (1988), *American Foreign Policy: A History since 1900*, D.C. Heath And Company s.617- 620. İran Devrimini ve sonrasını etkileyen dinamikler için ayrıca Bkz; Best, Antony ve J.M. Hanhimaki, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze (2008), *Uluslar arası Siyasi Tarih: 20. yüzyıl*, Ter: Taciser Ulaş Belge- Emel Kurt, İstanbul: Yayın Odası ve Oral Sander (2007), *Siyasi Tarih 1918- 1994*, İstanbul: İmge

28 Paterson ve diğerleri, a.g.e., s.642

29 Receb, a.g.e., s.66

30 Arı, 2004, s.232

31 Bekri, a.g.e., s.86

Nitekim Reagan'ın 1981 ve 1982 yılı için Carter yönetiminin öngördüğü savunma bütçesinin iki katına çıkarılması, yeni başkanın bölgeye yönelik politikalarının hangi seyrinde olacağını en büyük göstergesiydi.³² Reagan yönetiminin temel politikası Sovyetler Birliği'nin genişlemesine ciddi tepkilerle karşı konulması ve küresel anlamda bir çevreleme politikasının önderliğini yapmaktı.³³ Sovyetler'e karşı izlenen bu siyasetin yanında bölgedeki ABD askeri varlığını sağlayan Çevik Kuvvet politikasının devam ettirilmesi ve bu gücün artırılması Reagan yönetimin bölge politikasının diğer bir sacayağını oluşturmaktaydı.

ABD'nin Bölgeye Yönelik Askeri Politikaları

Çevik Kuvvet

Sovyetler'in Afganistan'ı işgali ve İran Devrimi ile birlikte meydana gelen gelişmeler üzerine 1979 Aralık ayında kurulan Çevik Kuvvet'in temel amacı Sovyetler'in bölgeye yönelik olası bir saldırısını durdurmak ya da caydırıcı bir rol üstlenmek ve aynı zamanda ABD'nin bölgedeki çıkarlarını korumaktı.³⁴ Bölge güvenliğini sağlamak üzere oluşturulmuş olan Çevik Kuvvet, ABD ile İran arasında yaşanan rehine krizi esnasında rehinelere kurtarmaya yönelik başarısız bir operasyon gerçekleştirince bölgede ABD askeri varlığının daha da artırılması gerektiğine dair inanç oluşmuştu.

Çevik Kuvvet Carter döneminde kurulmuş olmakla beraber Başkan Reagan'ın yönetimi devralması ile birlikte daha fazla önem kazanmaya başladı. Daha önce de belirtildiği gibi, Reagan'ın Çevik Kuvvet politikasını desteklemesi ve özellikle askeri bütçeyi daha da artırması; ABD'nin bölgedeki varlığının da hızla artmasını sağladı. Reagan, gerek Basra Körfezi'nde gerekse Üçüncü Dünya'nın diğer bölgelerinde ABD çıkarlarını korumak için Carter'ın Çevik Kuvvet politikasını devam ettireceğini 1981 Şubat'ında bir basın toplantısı esnasında ifade etmişti.³⁵ Reagan döneminde daha etkin bir hale gelen Çevik Kuvvetin kuruluş amacı bilindiği üzere Körfez bölgesine yönelik tehditlere karşı koymaktı. Bununla birlikte, ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Francis West, Çevik Kuvvet'in diğer hedeflerini ise şöyle sıralamaktaydı: İsrail'in güvenliğini ve bölgedeki barışı sürekli olarak sağlamak, radikal devletlere karşı Suudi Arabistan, Ürdün, Umman ve Mısır gibi ılımlı Arap devletlerini desteklemek, ılımlı Arap ülkelerini iç ayaklanma ve yıkıcı faaliyetlere karşı desteklemek, bölgeye yönelik Sovyet etkisini sınırlamak ve Körfez'de söz konusu olan bir Sovyet işgalini caydırmak.³⁶

32 An, a.g.e., s.244

33 An, a.g.e., s.243

34 An, a.g.e., s.239

35 An, a.g.e., s.244

36 An, 1999, s.177

Çevik Kuvvet'in bölgede daha rahat bir hareket kabiliyetine sahip olabilmesi için ABD bölgede çeşitli kolaylıklar sağlayıcı politikalar geliştirdi. Bu noktada bölge de yapılan askeri anlaşmalar ve üsler hem Çevik Kuvvet'in hem de ABD'nin bölgedeki askeri varlığının kalıcı olması açısından çok önemli bir rol oynamaktaydı. İlk etapta Sovyet tehdidine karşı bir caydırıcı bir engel olması için kurulan Çevik Kuvvet daha sonraki süreçte de bölgede yer almış ve ABD'nin bölgeye yönelik askeri müdahalelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Askeri Üsler, Anlaşmalar ve Yardımlar

Amerika Birleşik Devletleri, İran Devrimi sonrasında bölgedeki en büyük müttefiklerinden birini kaybedince bölgedeki çıkarları için hayati bir role sahip Suudi Arabistan ile olan ilişkilerini daha da artırmaya çalıştı. Özellikle Irak ve İran arasındaki savaşın başlaması ile birlikte petrolün güvenliği açısından Suudi Arabistan daha kilit bir role sahip olmuştu. Bu nedenle ABD, başlayan savaş sonrası ortaya çıkabilecek petrol kıtlığının önüne geçmek için Suud'a çeşitli hazırlıklar yapması noktasında destek olmuş ve Amerikan Başkanı'nın Kongre'ye müdahalesi sonucunda 1981'de Suudi Arabistan'a bölge güvenliğinin temini için Awaks savaş uçaklarının satışı gerçekleşmiştir.³⁷

ABD'nin bölgeye yönelik ilk üs girişimi 1949 yılında Orta Doğu Gücü'nün (MIDEASTFOR) kurulmasıyla birlikte aynı zamana denk gelen Suudi Arabistan'daki Dahran bölgesinde olmuştu. Bunu takip eden süreçte bölgede temsili bir askeri güç bulunduran Amerika Birleşik Devletleri özellikle Carter dönemiyle birlikte bölgedeki askeri varlığını artırmaya yönelik bir girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerin alanı sadece Körfezle sınırlı olmayıp aynı zamanda Hint Okyanusu ve Arap Denizi ile Afrika'yı içine almıştır. 1980 yılında Kenya, Umman ve Somali ile ABD askerine kriz anlarında kolaylık sağlayacak üslerin inşası noktasında bir anlaşma yapılması bu durumun en açık göstergesi olmuştur.³⁸

ABD'nin bölge devletleriyle olan askeri ilişkisi sadece çıkarları doğrultusunda yaptığı anlaşmalar ve yardımlar üzerine temellendirilmiş değildir. Bölgeye yönelik ABD politikalarının diğer bir ayağını da kuşkusuz bölge ülkeleri ile olan silah ticareti oluşturmaktadır. 1970'lerde Nixon'ın iki ayaklı politikası çerçevesinde ABD, Suudi Arabistan ve İran ile yüksek miktarda silah ticareti gerçekleştirmişti. Dünya silah pazarında %38'lik oranla ilk sırada yer alan Orta Doğu,³⁹ ABD için silah satımı noktasında çok önemli bir pazar olarak, ABD'nin bölgeye yönelik uyguladığı güvenlik politikalarının da diğer bir ayağını oluşturmuştur.

37 Kuniholm, a.g.e., s.131

38 Ari, 1999, a.g.e., s.174

39 Ari, 2004, a.g.e., s.192

Uluslararası sistemin bir yumuşama havası içinde olduğu 1960 ve 1970'li yılların ardından meydana gelen olaylar Körfez Bölgesi'nde dengelerin önemli bir biçimde değişmesine neden olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri de bu süre zarfı içerisinde kendi çıkarları doğrultusunda Körfez'e yönelik farklı güvenlik politikaları uygulamıştır. ABD için hayati bir öneme sahip olan Körfez bölgesi bu dönemde ABD başkanlarının da sürekli gündeminde olmuş ve buraya yönelik özel politikaların gerçekleşmesini doğurmuştur.

II) Türkiye'nin Orta Doğu'ya Bakışı ve Körfez'e Yönelik Güvenlik Politikaları

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın akabinde ABD ve diğer Batı devletleri ile sıkı ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Türkiye'nin bu tavrı dış politikada başka bölgelerle de ilgilenilmesinin önünde bir engel teşkil etmiş ve özellikle de Menderes dönemi Türk Dış Politikası tek taraflı bir kimliğe sahip olmaktan öteye gidememiştir. ABD'nin tavsiyesiyle Orta Doğu ve Basra Körfezi'nde güvenliği sağlamaya yönelik olarak Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere arasında 1955 yılında imzalanan Bağdat Paktı bile Türkiye'nin özgün bir Orta Doğu anlayışı çerçevesinde şekillenmemiştir. Kıbrıs Sorunu'nun alevlenmeye başladığı ve anti-Amerikancı tepkilerin toplumsal düzeyde çoğaldığı bir dönemde Menderes yönetiminin tek boyutlu bu politikası daha da çok sorgulanmıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde askerin yönetime el koyması ile birlikte de Menderes dönemi sona ermiş ve Türkiye için hem iç hem de dış politikada yeni bir dönem başlamıştır.

Türkiye'nin Bölgeye Bakışının Değişmesi

Türkiye 1960'lı yılların ortası itibariyle dış politikada yeni bir evreye girmeye başladı. Darbe sonrası oluşan yeni siyasi yapı, yeni anayasanın getirmiş olduğu özgürlükçü ortam ve uluslararası alanda Türkiye'ye yönelik gelişmeler dış politikada değişikliklik olacağına sinyallerini vermekteydi. Bu dönem Türkiye'nin dış politikasında en büyük meselesi olan Kıbrıs konusundaki gelişmeler Türkiye'nin yönünün değişmesinde de etkin bir rol oynamıştı. 1964 Haziranında ABD Başkanı Johnson'ın Başbakan İnönü'ye gönderdiği Kıbrıs meselesi hakkında Türkiye'yi hayal kırıklığına uğrattık mektup ve 1965 yılında BM Genel Kurulu'nda Kıbrıs konusunda gerçekleşen oylamada Türkiye'nin yalnız kalması dış politikada yeni yönelimleri zorunlu kılıyordu.⁴⁰ Bununla birlikte özellikle uluslararası sahada Türkiye'yi yalnız bırakan bu iki olay, Türk Dış Politikasında yeni açılımları tetiklemiş olsa da Türkiye geldiği konum itiba-

40 Kürkçüoğlu, 1972, s.138

riyle yeni açılımlara zaten ihtiyaç duyacak bir durumdaydı. Özellikle jeopolitik konumu dikkate alındığında ne Balkanlar'dan ne Orta Doğu'dan ne de Kafkasya'dan uzak duramazdı. Bu nedenle dış politikadaki değişimin sebeplerini sadece bu iki olaya indirgemek de eksik bir bakış açısı olacaktır.

Yaşanan bu gelişmelerin ardından 1965 yılında Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki hükümetin ilan etmiş olduğu program dış politikada yeni yönelimlerin olduğunu ve özellikle Orta Doğu'nun artık coğrafi açıdan yakın olmasına rağmen çok uzakta kalan bir bölge olmaktan çıkacağına göstergesiydi. Adalet Partisi'nin 1965 yılı Hükümet Programı'nda Orta Doğu ile alakalı olarak şunlar ifade edilmekteydi:

“Ortadoğu'daki ve Magrip'deki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddütten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda bir iş birliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır. Arap memleketleri, meşru davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğine güvenebilirler.”⁴¹

Hükümet programında yazılı olan bu satırlar hükümetin Orta Doğu ülkeleri ile yakın ilişkiler kurmaya başlayacağını en önemli işaretiydi. Bu dönemdeki dış politika değişiminin en önemli nedenlerinden biri de şüphesiz Türkiye'nin Araplarla yeniden bir köprü kurma girişimiydi.⁴² Türkiye'nin içinde bulunduğu ortam bu Arap devletleriyle ilişkileri geliştirmeyi zorunlu kılıyordu. Türkiye'nin bu ilişkilerden amaçladığı şeylerden biri Arapların Makarios'a verdiği tepkiyi kırmak bir diğeri de Türkiye'nin Bağdat Paketi esnasında sahip olduğu yaklaşımlardan vazgeçtiğine onları ikna etmekte.⁴³

Türk Dış Politikası'ndaki bu değişiklik sadece Orta Doğu ile alakalı değildi. Daha önceleri Batı'ya yakın olduğu için Orta Doğu ülkelerinden uzak bir konumda yer alan Türkiye için şimdi ise farklı bir durum ortaya çıkmıştı. Bu dönemde, Sovyetler'le olan ilişkilerin geliştirilmesi de Arap devletlerinin gözünde memnuniyetle karşılanmıştı. Batıyla arasında az da olsa mesafe oluşan Türkiye için artık Orta Doğu daha yakın bir konuma gelmişti.⁴⁴ Orta Doğu artık Türkiye için etrafı duvarlarla örülü ve aşılmaz bir alan olmaktan ziyade ilişkilerin günden güne daha da fazla artacağı verimli bir alan olmaya doğru yöneliyordu.

Orta Doğu Bölgesi 1956 yılında yaşanan Süveyş Buhranı'nın ardından gerginliğin sürmesinin yanında görece daha sakin bir ortama girmişti. Fakat 1967 Mayıs'ında Arap-İsrail savaşının patlak vermesiyle bu ortam sona erdi ve bölge yeniden kaynamaya başladı. Çok yönlü politika algısı çerçevesinde Orta Doğu ile olan ilişkilerini artıran Türkiye için de bu savaş çok önemli bir dönüm noktası oldu. Türkiye'nin bu

41 Aktaran; Gönübol ve Kürkçüoğlu, 1996, s.594

42 Hale, 2002, s.169

43 Hale, a.g.e., s.169

44 Kürkçüoğlu, 1972, s.141

savaşa bakışı ve takındığı tavır değerlendirildiğinde bu savaş yeni Orta Doğu politikaları çerçevesinde Türkiye'nin ilk dış politika sınavı olmuştur.⁴⁵ Bu dönemde Türk Hükümeti yapmış olduğu açıklamalarda bölgedeki ortamı yakından takip ettiklerini ve bölgede güvenliğin ve barışın tesis edilmesinden yana olduklarını sürekli olarak belirtmiştir. Dönemin Dış İşleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil verdiği bir demeçte “Türkiye'deki üslerin Araplara karşı olup- bitti için kullanılamayacağını” belirtmiş ve Türkiye savaşta ağır yaralar alan Arap Devletleri'ne hızlı bir şekilde gıda, giyecek ve ilaç yardımında bulunmuştur.⁴⁶

Savaşın patlak vermesinden birkaç gün önce Orta Doğu ülkelerindeki büyükelçiler Ankara'ya çağrılarak Türkiye'nin gerginleşen ortamda nasıl bir politika uygulayacağı belirlenmişti. 22- 24 Mayıs 1967 tarihindeki bu toplantının sonucunda belirlenen politikalar şu üç ülke üzerine bağlanmıştı: Tüm Arap ülkeleriyle ikili ilişkileri her alanda geliştirmeye çalışmak, Arapların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara karışmamak ve taraf tutmamak ve Arapları bölge pakt ve bölge anlaşmalarına katılmamak.⁴⁷ Bu savaş süreci Türkiye'nin Araplardan yana izlemiş olduğu politika Arap devletlerini memnun etmişti. Nitekim bundan sonra gelişen tüm Arap- İsrail sorunlarında Türkiye Araplardan yana tavır koymuş ve İsrail'i protesto etmiştir.⁴⁸ Bu bağlamda Filistin mücadelesini bizzat destekleyen Türkiye, 1975 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün tanımış ve Ankara'da bir büro açılmasına izin vermiştir.

Türkiye'nin Orta Doğu ile olan ilişkilerinde en önemli beklentilerinden birisi de Kıbrıs noktasında destek bulabilmektir. Bu noktada Türkiye ilk başlarda gerekli desteği doğrudan bulamamakla birlikte ilerleyen zamanlarda Arap devletlerinin desteğini beklenen ölçüde olmasa da görmüştü. Bu dönemde Orta Doğu devletleri ile olan ilişkilerde Kıbrıs Meselesi ve Arap- İsrail çatışmasının yanında Türkiye'nin gündeminde yeni bir belirleyici unsur yer almaya başladı. 1969 yılında Mescid- i Aksa'nın yıkılmasının ardından Arap ve İslam ülkelerinden gelen tepkiler sonucu Fas'ta yapılan bir zirve ile İslam Konferansı Örgütü'nün kurulmasına karar verilmişti. İslam ülkeleri arasında dayanışma ve işbirliğini geliştirmeyi ve ortak tavırlar almayı hedefleyen İslam Konferansı Örgütü, Türkiye içinde geliştireceği politikalar noktasında yeni bir adım olmuştu.⁴⁹ İlk başta Türkiye'nin bu örgüte girmekle laikliğe karşı bir harekette bulunduğu yönelik söylemler geliştirilse de 1976 Mayıs'ında İstanbul'da gerçekleşen İslam Konferansı Örgütü'nün toplantısında ilk kurulduğu an ortaya atılan laiklik bağlamındaki eleştiriler gündem dışı olarak kalmıştı.⁵⁰

45 Kürkçüoğlu, a.g.e., s.141

46 Gönlübol ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.536

47 Erhan ve Kürkçüoğlu, 2002, s.789

48 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.790

49 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.792

50 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.793

Türkiye'nin 1960'ların ortasıyla birlikte değişen Orta Doğu'ya bakışı ve bu bölgeye yönelik politikaları Arap- İsrail çatışmasının, Kıbrıs Meselesi'nin ve İslam Konferansı Örgütü'nün çerçevesinde gerçekleşti. Orta Doğu'da dengelerin değişmeye başladığı bu dönemde, Türkiye'nin Orta Doğu'nun en hayati öneme sahip bölgesi olan Basra Körfezi'ne yönelik izlediği yol ekonomik ilişkilerin ötesine çok fazla geçememiştir. Bununla birlikte çok İran Devrimi ile birlikte gelişen süreç içerisinde Türkiye Körfez Bölgesi'ne yönelik güvenlik eksenli politikalarda gerçekleştirilerek dış politikada kendisine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Türkiye'nin Körfez Politikası

Türkiye Basra Körfezi'ndeki devletlerle tarihsel bir ilişki ağı içerisinde bulunmuştur. Özellikle Irak ve İran gibi Türkiye'nin sınır komşusu olan bu iki ülkeyle olan ilişkiler daha farklı boyutlarda da cereyan etmiştir. Bölgenin güçlü devletlerinden olan Suudi Arabistan ile olan ilişkilerde ekonomik, siyasi, dini ve kültürel bağılıklar nedeniyle gelişmiştir. Diğer Körfez ülkeleri ile olan ilişkiler ise Umman haricindekilerin 1960'lardan itibaren bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte ticari ve elçilik boyutuyla diplomatik alanda olmuştur. 1970'lerin sonuna kadar olan süreçte Körfez güvenliğine dair ciddi kaygılar taşımayan Türkiye için, Basra Körfezi'ne bakışının değişmesinde İran Devrimi ve sonrasındaki gelişmeler çok önemli bir rol oynamış ve Türkiye bu gelişmelerle ister istemez bölgeye yönelik güvenlik eksenin meydana gelen politikalar üretmeye başlamıştır. Bu açıdan Türkiye'nin Basra Körfezi ve Körfez ülkelerine yönelik politikası İran Devrimi öncesi ve sonrası olmak üzere ayrı dönemde incelenebilmektedir.

Devrim öncesi süreçte Türkiye mümkün mertebe Basra Körfezi'nde ve Orta Doğu'da güvenliğe yönelik girişimlerden geri durmaya gayret etmiştir. Türkiye'nin İran devrimine kadar olan süreçte, Irak'ın üyeliğinden ayrılmasının ardından adı CENTO olarak değiştirilen Bağdat Paketi'ne üyeliği devam etmiştir. Bununla beraber, 1971 yılında İngiltere'nin bölgeden çekilmesi sonucu Basra Körfezi bölgesinde ortaya çıkan güvenlik boşluğunu doldurmak için ABD'nin İran, Pakistan, Suudi Arabistan ve Kuveyt'in de dâhil olacağı bir güvenlik paktının oluşturulması önerisini Türkiye geri çevirmiştir.⁵¹ Türkiye, Araplarla olan ilişkisini düzeltmeye başladığı ve özellikle de Körfez ülkeleri ile dengeli bir ilişki içinde olduğu bu süreçte Bağdat Paketi gibi yeni bir maceraya atılmak istememiştir. Petrol Krizi esnasında OPEC'in Körfez ülkelerinin isteği doğrultusunda Türkiye'yi ambargonun dışında tutması iyi ve dengeli bir seviyede bulunan ilişkilerin göstergesi olmuştur.

Basra Körfezi Bölgesi'nin en önemli güçlerinden olan Irak ve İran arasında 1962 yılından Cezayir anlaşmasına kadar devam eden gergin süreçte Türkiye iki devlete eşit mesafede yaklaşmaya gayret etmişti. Bununla birlikte İran Devrimi sonra-

51 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.790

sı yaşanan Rehine Krizi'nde ve 1980 yılında başlayan İran- Irak savaşında Türkiye bölge güvenliğine yönelik daha net tavırlar almanın ilk örneklerini göstermeye başlamıştır. Bunun yanında İran ve ABD arasında yaşanan Rehine Krizi esnasında BM'nin İran'a yönelik ekonomik ambargo kararı noktasında Türkiye garip bir ikilemin içine düşmüştü. Bu kriz esnasında Demirel'in başında olduğu azınlık hükümeti Türk dış politikasının temel parametrelerinden olan iyi komşuluk ilişkileri prensibi ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden beri devam eden uluslararası hukuka riayet prensibini bağdaştırmakta zorlanmıştı.⁵² Bu dönemde Türkiye İran'a karşı olarak ABD ya da herhangi bir Batı devleti ile askeri ya da ekonomik bir işbirliğine girmeye de özen göstermiştir. Rehine Krizi esnasında İran'a yönelik ilişkilerini yine de dengede tutmaya çalışan Türkiye, ABD'nin 1980 Nisanında gerçekleştirdiği rehine-leri kurtarma operasyonundan çok daha önce İncirlik üssünün İran'a karşı yapılacak herhangi bir müdahale esnasında kullanılmayacağını ABD'ye bildirmişti.⁵³

Rehine Krizi'ni takip eden süreçte Sovyetler'in Afganistan'ı 1979 sonunda işgal etmesi Türkiye'nin bölgeye yönelik daha farklı bir tavır alması sonucunu doğurdu. Bu dönemde Dış İşleri yetkilileri Sovyetler Birliği'nin Basra Körfezi'ne yönelik bir harekete teşebbüs etmesi halinde Türkiye'nin müttefikleri ile birlikte hareket edeceğini çünkü böyle bir hareketin Türkiye'nin Basra Körfezi'nden petrol teminini tehlikeye düşüreceğini açık bir şekilde ifade etmişlerdir.⁵⁴ Sovyetler'in bu hareketi Türkiye'nin Basra Körfezi güvenliğini artık doğrudan gündemine alması içinde önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur.

İran Devrimi sonrası süreç daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'nin Körfez Bölgesi'ne yönelik güvenlik politikalarının oluşması yolunda bir milat niteliğindedir. Bunun yanında Türkiye, en önemli müttefiki olan ABD ile askeri anlamda işbirliğine gitmeyi de bir taraftan ihmal etmiyordu. İran'da meydana gelen rejim değişikliği ve sonrasında olan Sovyet işgali ile Körfez Bölgesi'nin istikrarı ciddi biçimde zedelenmişti. Bu nedenle Türkiye ve ABD bölgenin karışmış olduğu bir dönemde savunma ve ekonomik işbirliğine yönelik bir anlaşma imzaladılar. İki ülkenin arasında ekonomi, savunma ve ilgili bilimsel ve teknolojik alanlarda işbirliğini geliştirmeye yönelik olarak 29 Mart 1980 tarihinde imzalanan 'Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması' esas itibarı ile savunma merkezli bir anlaşma olmuştur.⁵⁵ Bu anlaşmayı takip eden süreçte yeni girişimler olmuş ve 1982 yılında yönetimde bulunan askeri rejim, ABD ile Türkiye'de bulunan on hava sahasının modernizasyonu ve iki yeni hava sahasının inşasına yönelik olarak 'Zincirleme Hareket Üsleri Anlaşması' adı verilen bir anlaşma imzalamıştır.⁵⁶

52 Aykan, 1994, s.28

53 Aykan, a.g.e., s.29

54 Aykan, a.g.e., s.32

55 Aykan, a.g.e., s.32

56 Hale, a.g.e., s.170

Basra Körfezi'ne yönelik Türkiye'nin politikalarını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de şüphesiz Irak- İran savaşıdır. Bölge güvenliğinin ve özellikle de petrol güvenliğinin tehlikeye girdiği bu dönemde Türkiye diğer körfez ülkeleri ile yakınlaşmaya başlamış ve özellikle Suudilerle askeri anlamda çeşitli sahalarda işbirliği gerçekleştirmiştir. Bunun öncesinde Türkiye iki sınır komşusu Irak ve İran'ın girmiş olduğu bu savaşta çok dikkatli bir politika izlemeye gayret ederek savaş boyunca taraf tutmamaya özen göstermiştir. Savaşın her iki tarafın da Türkiye'nin sınır komşusu ve tarihsel açıdan dostu oluşu Türkiye'nin böyle bir tavır sergilemesini anlamlı kılıyordu. Türkiye'nin Irak- İran savaşı esnasında taraflara karşı izlediği politika bir biçimde ip cambazlığını andırmaktaydı.⁵⁷

Irak- İran savaşının patlak vermesi Türkiye'yi Körfez devletlerinin gözündeki de önemli bir yere getirmiştir. Bu anlamda 12 Eylül 1980 darbesi bu ilişkilerin gelişmesinde de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Suudi Arabistan'ın bu darbeye destek vermesi ilişkilerin yakınlaşacağı konusunda ilk işaretleri oluşturmaktaydı.⁵⁸ Buna ek olarak Suud Kralı'nın Evren'e kutlama mesajı çeken ilk kişilerden oluşu ve Eylül 1981'de Kuveyt Emiri Şeyh Cabir El Ahmet El Sabah'ın Türkiye'yi ve Kenan Evren'in Mart 1982'de Kuveyt'i ziyareti Ankara'nın cumhuriyetin kuruluşundan beri ilk defa Körfez'le bu kadar yakın ve yoğun bir ilişki içine girdiğini gösteriyordu.⁵⁹

Şubat 1984'de Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Suudi Arabistan'ı ziyaret etmesi sonucunda iki ülke arasında savunmaya yönelik işbirliğinde gözle görülür bir artış meydana geldi. İki ülke arasında imzalanan Askeri Eğitim, Öğretim, Geçici Görev Alanlarında Ortak İşbirliği Anlaşması iki devletin birbirlerinin askeri anlamda teknik tecrübelerinden faydalanmak adına çok önemli bir adım olmuştu.⁶⁰ Bunun yanında Temmuz 1984'de F-5 ve F- 104 pilotlarının aralarında bulunduğu bir askeri heyet, görevi doğudaki petrol yataklarını korumak olan Khamis Musayt üssündeki askerleri eğitmeye başladı.⁶¹ Bu dönemde Suudi Arabistan'ın desteği ile Kuveyt ile de benzeri askeri işbirliğine gidilerek bazı Türk subayları eğitim üzere Kuveyt'e gönderildiler.⁶²

Türkiye, İran Devrimi sonrasında bölgeyi tehdit eden olayların vuku bulmasıyla Basra Körfezi güvenliğini gündemine almış ve bu bölgeye yönelik gerek ABD ile gerekse Körfez ülkeleri ile karşılıklı olmak üzere çeşitli politikalar uygulamıştır. Bu açıdan Türkiye'nin Basra Körfezi güvenliğine yönelik politikalarında 1979 yılı çok önemli bir kırılma noktası olmuştur. Daha öncesi süreçte iktisadi ilişkiler üzerinde ya da

57 Hale, a.g.e., 172

58 Erhan ve Kürkçüoğlu, 2002- I, s.125

59 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.125

60 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.126

61 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.126

62 Erhan ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s.126

Irak ve İran gibi Körfez ülkeleriyle komşuluk ilişkisi üzerinden politikalarını yürüten Türkiye 1979'dan itibaren güvenlik konusunu da ele almaya başlamıştır. 1960'ların ortasından itibaren yeni bir dış politika anlayışı belirleyen Türkiye, gündemini daha çok Orta Doğu'nun Basra Körfezi dışında kalan bölgesi üzerine yoğunlaştırmıştı. Bununla birlikte İran Devrimi sonrası bölgedeki olaylar mecburi olarak Türkiye'yi bu bölgeye yöneltmiştir. 1979'dan itibaren Körfez ülkeleri ile güvenlik bağlamında da ilişkilerini artıran Türkiye, daha sonraki yıllarda daha etkin bir konuma geleceği Basra Körfezi'nde güvenliğe yönelik ilk adımlarını atmıştır.

Sonuç

Uluslararası sistemin iki kutuplu bir yapı gösterdiği ve dünya siyasetini belirleyen güçler arasında yumuşayan ortama rağmen soğuk rüzgârların estiği 1960'lar, gerek ABD Dış Politikası gerekse de Türk Dış Politikası için önemli bir dönem olmuştur. Bu dönem içerisinde ABD, Sovyetler tehdidine karşı dünyanın her yanında çıkarları doğrultusunda bir yapı oluşturmaya çalışırken, Türkiye de kendi dış politikasında bazı değişiklikler yaparak yeni yönelimler içine girmiştir. Bu noktada ABD'nin küresel çıkarları için hayati bir konuma sahip olan Basra Körfezi, ABD güvenlik politikalarının en net biçimde hissedildiği coğrafya olmuştur. Özellikle 70'lerin sonundan başlayarak bölgede vuku bulan olaylar, Körfez'deki dengeleri alt üst etmiş ve Körfez'in güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Uzun zamandan beri Körfez'e yönelik güvenlik politikaları gerçekleştiren ABD, bu dönemde uyguladığı politikaların şiddetini artırmaya başlamıştır. İran Devrimi sonrası gelen rejim değişikliği ve Sovyetler'in Afganistan'ı işgali Türkiye'nin de dikkatini bu bölgeye yöneltmesini ve Körfez güvenliğine yönelik politikalar üretmesini sağlamıştır. Türkiye Basra Körfezi'nin varlığını biraz geç hatırlamakla birlikte 90'larla başlayan süreç içinde bölgeyle olan alakasını günden güne artırmıştır. Bu günden geriye bakıldığında Türkiye'nin yanı başındaki bu bölgeyi çok uzun bir süre ihmal ettiği açık bir biçimde görülmektedir. Bununla birlikte 1964'ten itibaren Türk Dış Politikası'nın seyri göz önüne alındığında geçmişten bazı derslerin alındığı ve geçte olsa başlayan ilişkilerin bugün Türkiye'yi bölgede merkez bir konuma getirdiği de ifade edilmesi gereken önemli bir husustur.

Kaynakça

- Al- Ebraheem, Hassan Ali (1984), *Kuwait and the Gulf*, London: Croom Helm
- Arı, Tayyar (1999), *2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*, İstanbul: Alfa
- Arı, Tayyar (2004), *Irak, İran ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, İstanbul: Alfa

Arı, Tayyar (2007), *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa

Aykan, Mahmut Bali (1994), "Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979- 1988", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, 21 (1), 23- 58

Bekri, Mahmud (1991), *Cerimetü Emerika fî'l-Halic : Esrarü'l-Kâmile*, Kahire: Matbaatü'l-Fenniye

Best, Antony ve J.M. Hanhimaki, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze (2008), *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. yüzyıl*, Ter: Taciser Ulaş Belge- Emel Kurt, İstanbul: Yayın Odası

Erhan, Çağrı ve Ömer Kürkçüoğlu (2002- I), "Arap Devletleriyle Olan İlişkiler: 1980- 1990", *Türk Dış Politikası 1919-1980: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: (cilt I: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İstanbul: İletişim

Fırat, Melek (2002), "Cezayir Anlaşması", *Türk Dış Politikası 1919-1980: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: (cilt I: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İstanbul: İletişim

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu (2002), "Türkiye- Ortadoğu İlişkileri: 1960- 1980", *Türk Dış Politikası 1919-1980: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: (cilt I: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İstanbul: İletişim

Gönlübol, Mehmet ve Ömer Kürkçüoğlu (1966), "1965- 1973 Dönemi" ve "1973- 1983 Dönemi", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919- 1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi

Hale, William (2002), *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*, London: Frank Cass Publishers

Hameed, Mazhar A. (1986), *Arabia imperilled : The Security imperatives of The Arab Gulf States*, Washington: Middle East Assessments Group

Kuniholm, Bruce R. (1989), *Siyasetü'l-Vilayeti'l-Müttahide fî Mıntıkati'l-Halici'l-Farisi*, Ter: Muhammed Şakir Meşal, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye

Kupchan, Charles A. (1987), *The Persian Gulf and The West: The Dilemmas of Security*, Boston: Allen and Unwin

Kürkçüoğlu, Ömer (1972), *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası: 1945- 1970*, Ankara: Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi

Paterson, Thomas G, J. Garry Clifford, Kenneth J. Hagan (1988), *American Foreign Policy: A History Since 1900*, D.C. Heath And Company

Receb, Yahyâ Hilmi (1989), *El-Halicü'l-Arabi ve's-Saräu'd-Düveli'l-Muasır*, Kuveyt: Dârü'l-Urube

Sander, Oral (2007), *Siyasi Tarih 1918- 1994*, İstanbul: İmge

Sirriyeh, Hussein (1984), *US Policy in The Gulf: 1968- 1977: Aftermath of British Withdrawal*, London: Ithaca Pres

Zahlan, Rosemarie Said (1989), *Remaking of The Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, The United Arab Emirates and Oman*, London: Unwin Hyman